

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ
ДИТИНИ ДО БАТЬКІВ ПІД ЧАС РОЗЛУЧЕННЯ**

Виконав: студент II курсу, групи 8.0532-з
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Гречиха Сергій Юрійович
Керівник: Горбань Г.О. д.психол.н., професор
кафедри психології Рецензент: к.психол.н., доцент
кафедри психології Грандт В.В.

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Гречихі Сергію Юрійовичу

Тема роботи Особливості прояву емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення

керівник роботи Горбань Г.О. д.психол.н., професор кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1505-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: розглянути дитячо-батьківську прихильність як чинник розвитку дитини; теоретично дослідити сім'ю, як основний інститут соціального становлення дитини; визначити роль батьків у формуванні емоційної прихильності дитини; виявити особливості реагування дітей на сімейні конфлікти; розглянути розлучення батьків, як джерело невротизації дитини; обґрунтувати психологічні проблеми дитини після розлучення батьків; розробити психологічні рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.
5. Перелік графічного матеріалу: -

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Горбань Г.О., професор		
Розділ 1	Горбань Г.О., професор		
Розділ 2	Горбань Г.О., професор		
Висновки	Горбань Г.О., професор		

7. Дата видачі завдання січень 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень- липень 2023	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ С.Ю. Гречиха

Керівник роботи _____ Г.О. Горбань

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 77 сторінок, 55 джерел.

Об'єкт дослідження: емоційна прихильність

Предмет дослідження: особливості прояву емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення.

Мета дослідження: теоретично дослідити дитячо-батьківську емоційну прихильність, як чинник розвитку дитини та на основі цих досліджень розробити психологічні рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

Гіпотеза дослідження: розроблені нами рекомендації будуть сприяти зміцненню емоційної прихильності дитини в до батьків під час розлучення.

Методи дослідження. У роботі застосовувались теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми).

Наукова новизна дослідження полягає в розробити психологічних рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження та розроблені рекомендації можуть бути використані батьками, психологами, сімейними психотерапевтами при роботі з сім'ями, які в знаходяться ситуації розлучення та після розпаду сім'ї.

**ЕМОЦІЙНА ПРИХИЛЬНІСТЬ, ДІТИ, БАТЬКИ, РОЗЛУЧЕННЯ,
БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧІ СТОСУНКИ, НЕВРОТИЗАЦІЯ, РОЗВИТОК.**

SUMMARY

Grechykha S.Yu. Peculiarities of the Manifestation of a Child's Emotional Attachment to Parents during Divorce.

Master's qualification work: 68 pages, 55 sources.

Object of research: emotional commitment

The subject of the study: peculiarities of a child's emotional attachment to his parents during a divorce.

The purpose of the study: to theoretically investigate child-parent emotional attachment as a factor in child development and, based on these studies, to develop psychological recommendations for strengthening emotional attachment in the "father-child" dyad in a situation of family breakdown.

Research hypothesis: the recommendations developed by us will contribute to strengthening the emotional attachment of the child to the parents during the divorce.

Research methods. Theoretical methods were used in the work (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature on the researched problem).

The scientific novelty of the study is to develop psychological recommendations for strengthening emotional attachment in the "father-child" dyad in a situation of family breakdown.

The practical significance of our study is that the research results and developed recommendations can be used by parents, psychologists, and family psychotherapists when working with families who are in a situation of divorce and after the breakup of the family.

EMOTIONAL ATTACHMENT, CHILDREN, PARENTS, DIVORCE,
PARENT-CHILD RELATIONSHIPS, NEUROTISATION, DEVELOPMENT.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКА ПРИХИЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	9
1.1. Сім'я, як основний інститут соціального становлення дитини.....	9
1.2. Роль батьків у формуванні емоційної прихильності дитини	19
1.3. Особливості реагування дітей на сімейні конфлікти.....	33
Розділ 2. РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ, ЯК ДЖЕРЕЛО НЕВРОТИЗАЦІЇ ДИТИНИ.....	41
2.1. Батьківсько-дитячі стосунки, як джерело невротизації дитини.....	41
2.2. Психологічні проблеми дитини після розлучення батьків.....	51
2.3. Рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.....	61
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я відіграє велику роль у житті кожної дитини. Стосунки з батьками, ставлення батьків до дітей відіграють важливу роль у подальшому особистісному розвитку дитини. Вплив сім'ї полягає в задоволенні потреби дитини в реалізації людських зв'язків, тобто сім'я забезпечує відчуття приналежності до певної групи. Сім'я викликає емоції та є справжнім свідченням її важливості для інших, тут задовольняється потреба в самоствердженні. Сім'я дає можливість відчуття взаємну теплоту, коли, навпаки, часто розвивається негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатія (не задовольняється потреба в прихильності). Сім'я повинна розвивати відчуття своєї унікальності, якщо цього не відбувається, у дитини формується відчуття власної тупості та бездарності (не визнається потреба в самопізнанні). Сім'я є зразком для наслідування, у кожної людини повинні бути ідеали, бажання і принципи. Коли сім'я переживає кризи, діти також реагують відповідними реакціями, це проявляється як на психічному так і на фізичному рівнях.

Реальність життя показує, що розлучення батьків вкрай негативно впливає на розвиток дітей. У дітей дошкільного віку спостерігаються регресії в розвитку, зокрема, повертається нічний енурез, знижується саморегуляція та ін. У школярів різко погіршується успішність і дисципліна, підвищується агресивність, вони можуть втекти з дому. У дітей часто виникають психосоматичні розлади: болі в животі, безсоння, головні болі, фобії, загальне занепокоєння і рухова розгальмованість або, навпаки, депресія, апатія. Однак досить рідко батьки, які розлучаються, усвідомлюють, що погіршення поведінки чи здоров'я дитини пов'язане з розлученням. Вони пояснюють це поганим характером, який формується у дитини і стараються змінити поведінку свого сина чи дочки. На жаль, це призводить до нових труднощів і проблем.

Емоційний розвиток дитини так само важливий, як фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний розвиток, і вимагає такої ж чуйності та підтримки з боку дорослих. Поведінка дорослих і сімейні стосунки можуть як прискорити, так і сповільнити емоційний розвиток дитини.

Розвиток емоцій починається з матері з самого народження дитини, що в свою чергу формує та визначає прихильність дитини до значимих дорослих. Уявлення дитини про себе, її ставлення до себе і формування образу «Я» залежать від значимих дорослих і, перш за все, від батьків та їх стиля виховання. На цій основі формується самооцінка дитини, тобто, як значимі дорослі реагують на прояв дитячих емоцій і переживань, дитина буде сприймати себе. І це значно вплине на її розвиток – емоційний, інтелектуальний, фізичний, психологічний, соціальний та емоційний.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена проблемою емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення .

Актуальність і недостатній рівень розробки означеної проблеми зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи магістра: «Особливості прояву емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення».

Об'єкт дослідження: емоційна прихильність

Предмет дослідження: особливості прояву емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення.

Мета дослідження: теоретично дослідити дитячо-батьківську емоційну прихильність, як чинник розвитку дитини та на основі цих досліджень розробити психологічні рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

Гіпотеза дослідження: розроблені нами рекомендації будуть сприяти зміцненню емоційної прихильності дитини до батьків під час розлучення.

Задачі дослідження:

1. Розглянути дитячо-батьківську прихильність як чинник розвитку дитини.
2. Теоретично дослідити сім'ю, як основний інститут соціального становлення дитини.
3. Визначити роль батьків у формуванні емоційної прихильності дитини.
4. Виявити особливості реагування дітей на сімейні конфлікти.
5. Розглянути розлучення батьків, як джерело невротизації дитини.
6. Обґрунтувати психологічні проблеми дитини після розлучення батьків.
7. Розробити психологічні рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

Методи дослідження. У роботі застосовувались теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми).

Наукова новизна дослідження полягає в розробити психологічних рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження та розроблені рекомендації можуть бути використані батьками, психологами, сімейними психотерапевтами при роботі з сім'ями, які в знаходяться ситуації розлучення та після розпаду сім'ї.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження.

РОЗДІЛ 1.

ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКА ПРИХИЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДИТИНИ

1.1. Сім'я, як основний інститут соціального становлення дитини

Сім'я є багатовимірною соціальною одиницею, яка поєднує в собі ознаки соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи. Вона знаходиться на стику структур, коли розглядається суспільство з тих чи інших позицій, на стику макро- і мікроаналізу. Фундаментальною характеристикою сім'ї є виконання ролі посередника між суспільством і особистістю та усунення протиріч між особою і державою в інтересах сім'ї як автономного цілісного соціального інституту.

За визначенням Столярчука О.А., «сім'я» - це мала соціальна група, основна форма організації особистого життя, заснована на шлюбному зв'язку і кровній спорідненості, тобто відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами, іншими родичами, які проживають разом і утворюють домашнє господарство [35, 8].

Бондаренко О.Ф., зазначає, що психологічними характеристиками сім'ї як малої соціальної групи є [6]:

- нормативні установки щодо сімейних стосунків, визначаються уявленнями про те, коли доцільно створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками та дітьми в різних ситуаціях, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення та санкції слід застосовувати до сім'ї. Крім того, сім'я безпосередньо залежить від державних інститутів, які регулюють порядок укладення та розірвання шлюбу, особливі права та привілеї, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав), тощо;

- неоднорідність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї, тощо;
- закритість сімейної групи, що означає певну конфіденційність стосунків, обмеженість можливостей і чітку регламентацію порядку вступу та виходу нових членів у сім'ю, а також іноді неможливість виходу з неї. (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючі кровну спорідненість);
- багатофункціональність сім'ї, яка часто пов'язана з різноманітністю сімейних ролей і численними суперечливими аспектами сімейного життя;
- історичність, тобто на життя сім'ї впливають не тільки якісні фази її розвитку (залицання, народження дітей, тощо), а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їхньому житті, батьківські сім'ї, так і самі діти;
- емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що визначає велике суб'єктивне значення багатьох, навіть об'єктивно незначущих, сторін сімейного життя і (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) робить успіх або невдачу в сім'ї, яка є важлива для людини і впливає на її стан психічного та соматичного здоров'я. Психічне та фізичне здоров'я людини особливо сильно страждає від такого сімейного досвіду;
- глобальне незадоволення в сім'ї, фрустрація через сильні розбіжності між очікуваннями особистості і реальними умовами життя в сім'ї. Крім того, характер впливу невдоволення багато в чому залежить від ступеня усвідомлення цього стану. При визнанні невдоволення сім'єю виникають відкриті конфлікти між подружжям, взаємна агресія, якщо це не зумовлено об'єктивними обставинами, то найчастіше призводить до неврозів, депресії, алкоголізму, стресів, тощо;

- сімейні страхи, які виражаються в перебільшених побоюваннях за здоров'я, певні комунікативні та поведінкові особливості членів сім'ї та переживанні безпорадності та неспроможності запобігти несприятливому розвитку подій;
- почуття провини, пов'язане з сім'єю, коли людина (свідомо чи несвідомо) вважає себе винуватцем сімейних проблем і в силу характерних особливостей схильна сприймати поведінку інших членів сім'ї як звинувачувальну, хоча насправді це не так;
- надмірне нервово-психічне напруження, викликане перешкодами в задоволенні потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля особистості не дають бажаних результатів, що призводить до внутрішнього конфлікту, який особливо загострюється при суперечливих вимогах сім'ї до члена сім'ї та покладає на нього відповідальність за виконання.

Інститут сім'ї є одним із найдавніших у суспільстві, вона виконує низку покладених на неї суспільно необхідних функцій, формує систему взаємовідносин і мотивує взаємодію, з одного боку - між сім'єю і суспільством, з іншого - сім'єю та особистістю. Сім'я, як багатофункціональний інститут, виконує як специфічні, властиві їй функції, що відображають її сутність, так і неспецифічні функції, до яких вона пристосовується в певних історичних умовах. Функції сім'ї змінюються в міру розвитку людства. Вони тісно пов'язані з умовами життя всього суспільства, тому їх характер, ієрархія, пріоритет і зміст змінюються залежно від стану суспільства, розвитку окремих сфер, потреб і вимог конкретного часу. Проте, специфічні функції сім'ї, тобто ті, що відрізняють її від інших інститутів суспільства, притаманні всім етапам її розвитку - забезпечують фізичне (біологічне) і соціокультурне відтворення поколінь людської спільноти. До специфічних функцій сім'ї належать відтворення (народження дітей), соціалізація (виховання дітей) і функція матеріального забезпечення дітей. Оскільки відтворення населення є основою існування будь-якого суспільства, то в кожній сучасній цивілізації на будь-якому етапі її розвитку

виникає потреба в сім'ї як соціальному інституті, що забезпечує народження та соціалізацію нових членів суспільства. Сім'я як специфічно історична система відносин між подружжям, між батьками і дітьми, пов'язаних шлюбно-спорідненими зв'язками, спільним життям і взаємною моральною відповідальністю формує і підтримує «правила гри» при появі та розвитку дітей, як представників нових поколінь, які мають замінити покоління їхніх батьків. Відповідно до цих правил існує особистісна мотивація індивіда мати дітей, у ході якої реалізується одна з найважливіших суспільних потреб – потреба у відтворенні населення як «фізичного тіла» суспільства [33, 7-8].

Гармонійна сім'я – найвища цінність, яка робить життя кожної людини щасливим, повноцінним і плідним. Вчені та практики визначають сім'ю як справжню школу людських стосунків, у якій людина росте, розвивається та вдосконалюється [27, 10].

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості; сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан дитини.

У сімейному оточенні, у спілкуванні, у діалозі різних поколінь відбувається власне формування психіки дітей і водночас істотно змінюється психічне життя батьків. У сучасному світі сім'я часто стоїть на перехресті соціальних і економічних проблем суспільства. Вона – найважливіший захисник, притулок і фундамент людини, хоча й сама переживає внутрішні болісні протиріччя. Взаємовідносини між батьком і дитиною мають велике значення для розуміння існуючої структури сім'ї, її поточної ситуації та напрямків майбутнього розвитку.

Сім'я відіграє велику роль у житті кожної дитини. Стосунки з батьками, ставлення батьків до дітей відіграють важливу роль у подальшому особистісному розвитку дитини. Злагодох В.В. зазначає, що вплив сім'ї полягає в задоволенні потреби дитини в реалізації людських зв'язків, тобто сім'я забезпечує відчуття приналежності до певної групи. Сім'я викликає емоції та є справжнім свідченням її важливості для інших, тут

задовольняється потреба в самоствердженні. Сім'я дає можливість відчути взаємну теплоту, коли, навпаки, часто розвивається негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатія (не задовольняється потреба в прихильності). Сім'я повинна розвивати відчуття своєї унікальності, якщо цього не відбувається, у дитини формується відчуття власної тупості та бездарності (не визнається потреба в самопізнанні); Сім'я є зразком для наслідування, у кожній людині повинні бути ідеали, бажання і принципи [27, 87]. Це надає життю сенс і дає можливість задовольнити потребу людей в орієнтації.

За визначенням Сови М.О., порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, які мають значний вплив на становлення особистості дитини:

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, реалізованих через сімейні функції. В результаті в сім'ї формується власний спосіб життя, мікрокультура, основою якої є цінності та елементи культури суспільства або його окремих соціальних верств. Сім'я – це суспільство в малому масштабі, з якого будується соціальна взаємодія в цілому.

2. Прийняття дитини в сім'ю з першого дня її народження, в сім'ї формується ступінь уявлень про те, що таке добро і що таке зло, коли дитина більшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною та суспільством, передає з покоління в покоління генетичний код і певні соціальні цінності, які на суб'єктивному рівні репрезентують ціннісні орієнтації членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту між людьми різної статі, віку та з різним життєвим досвідом призводить до інтерналізації дітьми моделей поведінки, спочатку своїх батьків, а вже потім людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер стосунків між членами сім'ї, заснований на любові та співчутті, створює сприятливе підґрунтя для запуску таких неусвідомлюваних для дитини механізмів соціально-психологічного впливу, як наслідування, навіювання та психологічне зараження. Водночас

забарвлення емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою та оточенням [34, 28].

Пономарьов А.П. в дослідженні розвитку сім'ї та шлюбно-сімейних відносин в Україні, зазначає, що роль сім'ї особливо важлива для становлення особистості дитини на першому етапі її соціалізації [28].

Перший етап: (до року) відбувається розвиток дитини *«довіра - недовіра»*. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу в цілому залежить насамперед від якості материнської турботи і не стільки від кількості їжі або ласки, яку вона може надати, скільки від особливості спілкування, здатність матері забезпечити відчуття стабільності, тотожність переживань, того, що вона людина, якій можна довіряти.

Другому етап: (1-3 роки) дитина розвивається *«автономія – сором і сумнів»*. Перш за все, формується здатність до самоконтролю фізичних проявів, встановлюється певне співвідношення проявів упертості та вольової дії. Особливості цих стосунків залежать від бажання батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії та ненав'язливо обмежувати її в тих сферах життя, які є потенційно чи реально небезпечними для дитини та оточуючих. Переживання сорому виражаються в гніві, спрямованому на себе, коли дитині забороняють бути самостійною, коли батьки постійно або все роблять за дитину, або очікують від неї того, що вона ще не може зробити самостійно. В результаті у дитини може розвинутися невпевненість у собі і слабка воля.

Третій етап: (3-6 років) визначається розвитком дитини *«ініціатива – почуття провини»*. Водночас ініціатива підвищує автономію, здатність брати зобов'язання, планувати, вирішувати нові проблеми та набувати нових корисних навичок. Чи переможе ініціатива дитини, багато в чому залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, як визнають і реалізують її право на допитливість, уяву і творчість. Почуття провини дитини виникає через те, що батьки не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я і особливості взаємодії батьків і дітей значною мірою забезпечують успіх (чи ні) дитини на наступних етапах її соціалізації.

За визначенням Бондаренко О.В. особливості соціалізації дитини в сім'ї визначаються такими характеристиками [6]:

- соціально-демографічна структура сім'ї (соціальний статус членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- психологічний клімат, що склався, емоційний стан сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальна та психолого-педагогічна культура батьків;
- родинні зв'язки з іншими спільнотами (школа, родичі тощо);
- матеріально-побутові умови.

У своїх наукових працях Афанасьєва Т.М. дослідила, що для сучасного українського суспільства характерна малодітна нуклеарна сім'я: 52,1% - з однією дитиною, це працюючі батьки, які підтримують переважно ділові контакти з родичами. 1,5 мільйона дітей ростуть у неповних сім'ях. Через зниження реальних доходів сімей переважна більшість не має можливості створити сприятливі умови для проживання дітей [3].

Як наслідок, сучасна сім'я часто не має можливості повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це тягне за собою як особливості суспільного виховання, так і негативні зміни в сім'ї: зниження її стабільності, малодітність, послаблення традиційної ролі батька і зайнятості жінки.

Особливий вплив на особистість дитини має стиль взаємин з батьками, який визначається, в тому числі, їх соціальним статусом. У сучасних умовах діє кілька автономних механізмів психологічної соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [19]. Йдеться передусім про ідентифікацію та наслідування, коли діти засвоюють соціальні норми поведінки та ціннісні орієнтації, наслідуючи приклад своїх батьків і прагнучи бути схожими на них. У цьому випадку наслідування супроводжується

певними очевидними діями, тоді як при ідентифікації дитина ототожнюється з батьками завдяки сильному емоційному зв'язку.

Також хочемо підкреслити, те, що багато науковців звертають увагу на те, що батьки впливають на дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, яка вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово закріплюють у її свідомості систему норм [34, 31].

У цьому випадку батьки можуть використовувати різні засоби заохочення - соціально-психологічні (наприклад, похвала) або матеріальні (нагороди, подарунки). Похвала батьків, з якими у дитини склалися дружні стосунки, як правило, ефективніша за похвалу байдужих і холодних батьків. Ефект від винагороди залежить від того, як її сприймають діти. Якщо діти чекають винагороди, вони виконають вимоги батьків, якщо ж ні, вони можуть не виконати ці вимоги. Подібним чином діти оцінюють похвалу. За умови, що їх хвалять за все, що вони роблять, похвала більше не є засобом заохочення.

Якщо необхідно покарати дитину за ту чи іншу провину, то слід робити це відразу після того що трапилось. Батьки повинні бути суворими, але не жорстокими. Занадто суворе покарання зазвичай викликає у дитини страх і злість, вона починає уникати того, хто з нею жорстоко поводить, а при погіршенні стосунків може втекти з дому. Як свідчать дослідники: діти менше засвоюють правила поведінки, нав'язані їм в результаті суворих покарань. Покарання буде ефективнішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше буде слухатися, коли їй спокійно і чітко пояснюють, чому вона повинна це зробити, ніж коли її карають за непослух без пояснення причин [34, 31].

Американський психолог Діана Баумрінд виявила три поведінкові моделі дітей, які залежать від поведінкових особливостей їхніх батьків [43]:

Модель I – діти з високим рівнем самостійності, зрілості, впевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості та здатності розуміти оточення;

Модель II – діти, яким бракує впевненості в собі, замкнуті та підозрілі до всіх;

Модель III - діти, які не впевнені в собі, не виявляють цікавості і не можуть себе стримувати.

Провівши дослідження, Діана Баумрінд виділила чотири показники поведінки батьків, які впливають на формування певних характеристик у дітей [43, 52]:

- контроль – високе значення цього показника означає, що батьки мають значний вплив на діяльність дітей і послідовність вимог;

- вимоги до зрілості - високе значення цього показника свідчить про пред'явлення батьками вимог, які сприяють розвитку зрілості, самостійності та високого рівня здібностей у дітей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;

- комунікабельність – високий бал за цим показником означає орієнтацію батьків на переконання дитини, обґрунтованість її вимог і готовність прислухатися до думки дитини;

- доброзичливість - високе значення цього показника свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини) і ніжне ставлення до дитини (любов, піклування, турбота).

Тому необхідно виділити три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідає дитячим моделям поведінки [43, 54]:

- 1) Модель авторитетного батьківського контролю – відповідає першій моделі поведінки дітей;

- 2) Авторитарна модель – відповідає другій моделі поведінки;

- 3) Поблажлива модель – відповідає третій моделі поведінки/

Зауважимо, що належний батьківський контроль, згідно з першою моделлю, передбачає поєднання емоційного сприйняття з різноманітністю вимог до дитини, їх чіткість і послідовність. Діти батьків, які здійснюють відповідний контроль, характеризуються хорошою адаптацією до

середовища та спілкуванням з однолітками; Ці діти активні, самостійні, ініціативні та доброзичливі.

Федоренко Р. П. розглядає сім'ю як цілісну «екологічну систему», яка характеризується тим, що неузгодженість психологічних потреб і способів їх реалізації може призвести до дисбалансу системи, її розпаду або деформації протягом існування (окремого) члена сім'ї. Як зауважує науковець, найчастіше в епіцентрі проблем опиняються наймолодші члени родини – діти. Таким чином, сім'я як соціальний інститут, з одного боку, повинна забезпечити дитині умови, необхідні для розвитку і становлення її особистості, з іншого боку, вона може гальмувати розвиток. процес розвитку, що становлять серйозну загрозу для фізичного, емоційного та когнітивного розвитку дитини [29, 8].

В основу типології за показником психічного здоров'я покладено феномен психічного здоров'я сім'ї – інтегральний показник її функціонування, що визначає якісну сторону соціально-психологічних процесів сім'ї, показник соціальної активності членів сім'ї у внутрішньо-сімейних стосунках, у соціальній та професійній сферах, а також стан психологічного благополуччя, що забезпечує регуляцію поведінки та діяльності всіх її членів відповідно до умов життя [9, 178].

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, якість і повнота якої істотно впливає на подальше життя особистості. Стосунки між батьками, характер стосунків між батьками та їхніми дітьми та повсякденні сімейні справи сприяють формуванню у дитини певних ціннісних орієнтацій і форм поведінки, зокрема доброзичливу та репродуктивну поведінку.

На думку сучасних вчених, відповідальна позиція батьків у побудові взаємин з дитиною є найважливішою складовою розвиваючого сімейного середовища, де важливі основні умови розвиваючого сімейного середовища, які впливають на формування психологічних особливостей особистості дитини:

1. Спільна діяльність батьків і дітей, що передбачає спілкування і взаємодію в різноманітних ситуаціях особистісного, пізнавального, ділового характеру в побуті, навчанні, дозвіллі тощо.

2. Авторитетне і зріле батьківське ставлення (вимогливість і чуйність).

3. Зацікавленість батьків в особистісному розвитку дитини з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей, здібностей та інтересів дитини [33, 150].

Злагодох В.В. визначає, що формування особистості – це процес розвитку людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища та виховання на внутрішні сили розвитку, а сім'я – найважливіший інститут, який забезпечує цей процес [27, 55].

Зверяєва І.Д. зауважує, що сім'я, як найважливіше середовище формування особистості дитини, є першим людським осередком, з яким малюк тісно стикається і яке повною мірою задовольняє його потреби і формує його особистість. Така роль сім'ї визначається тим, що на самому ранньому етапі розвитку дитина формує емоційні стосунки лише з дорослими, а зміст цих стосунків визначається їх стабільністю та інтимністю. Основне завдання сім'ї як першого соціального інституту – навчити дитину жити в гармонії з навколишнім середовищем і з собою, створити сприятливі умови для її особистісного розвитку [16].

1.2. Роль батьків у формуванні емоційної прихильності дитини

Емоційний розвиток особистості - складний і багатоаспектний процес, який виражається в зміні здатності до регуляції емоцій, у формуванні індивідуальних відмінностей емоційних реакцій на зовнішні ситуації і внутрішні процеси.

При вивченні емоцій та їх впливу на формування емоційної прихильності дитини заслуговує на уважне вивчення проблема впливу факторів сімейної ситуації на емоційний розвиток дитини. Адже дитина в

родині отримує перший досвід людського спілкування, вчиться розрізняти емоції, розуміти переживання близьких і співчувати їм. Як підкреслює Трофаїла Н.Д., спілкування в сім'ї завжди відбувається на емоційній основі, а відсутність емоційного контакту з близькими людьми призводить до збоїв у формуванні особистості дитини [37, 1].

Емоційний розвиток дитини так само важливий, як фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний розвиток, і вимагає такої ж чуйності та підтримки з боку дорослих. Поведінка дорослих і сімейні стосунки можуть як прискорити, так і сповільнити емоційний розвиток дитини.

Емоції відіграють важливу роль у житті дітей. Діти мають багато емоцій на ранніх етапах життя. Вони виражають радість і гнів, відчай і сором, страх і тривогу, гордість і довіру. Емоції дають дітям інформацію про стан батьків, а батькам про стан дитини. Позитивні емоції, такі як радість і довіра, дають дітям відчуття безпеки. Їм погано від інших емоцій, тому що вони виражають небезпеку та невдоволення. Гнів означає, що дитина зіткнулася з перешкодою. Горе знижує активність і дає дітям час звикнути до втрати чи депресії. Страх стимулює бажання дитини захистити себе. Тепло і прихильність показують дітям, що їх люблять і цінують [18, 77].

Емоції та почуття відображають дійсність у формі переживань. Різні форми переживання почуттів (емоції, тиск, пристрасть, тощо) разом утворюють емоційну сферу людини. Емоції, також поділяються на моральні, інтелектуальні та естетичні [51, 23].

Відповідно до класифікації, запропонованої К. Ізардом, розрізняють основні емоції та похідні емоції. До основних належать: інтерес-хвилювання, радість, здивування, горе-страждання, гнів, огида, презирство, страх, сором, провина. Решта, вважається, похідні. Поєднання базових емоцій створює такий складний емоційний стан, як страх, який може поєднувати в собі гнів, провину та інтерес-збудження [10, 110-115].

Соціально-емоційний розвиток дитини починається у взаєминах з первинним об'єктом - матір'ю, це підтверджують приписи психологічних теорій, створених у глибинно-орієнтованій парадигмі. У цих теоріях існують різні концептуальні визначення ролі матері та характеристики її ранніх стосунків з дитиною в період її особистісного розвитку.

За Фрейдом, сприйняття значущості інших людей у ранньому дитинстві та невдачі у стосунках з ними визначають психічну структуру особистості. На початку життя зовнішній об'єкт сприймається лише «як засіб задоволення інстинктів і швидкого зниження напруги». На ранніх стадіях розвитку зовнішній об'єкт (грудь матері, мати, інші значущі люди) сприймається у зв'язку з лібідним задоволенням. Дитина стає залежною від предметів, які знімають напругу. Об'єкт не обов'язково є чимось стороннім для суб'єкта; воно може відповідати частині його тіла. У топографічній моделі З. Фрейд підкреслював патологічний вплив травматичних переживань у стосунках з об'єктом. Там він також показав, як несвідомі бажання та фантазії можуть перетворити нейтральні стосунки з об'єктом на негативні та залишити тривожні та руйнівні спогади [40].

На думку А. Адлера, ставлення матері до дитини формує спосіб життя дитини, який визначається в п'ятирічному віці і практично не змінюється в майбутньому. Досвід, отриманий у взаємодії з матір'ю, інтерпретується та аналізується дитиною, на основі чого вона обирає власний шлях до досягнення своїх цілей, власний спосіб життя. Є три обставини, що зумовлюють вибір дитиною неправильного способу життя: органічна слабкість, розбещеність і неприйняття батьками. Ці випадки відбуваються з вини батьків за підтримки дитини. Розуміння, підтримка, помірна турбота про дитину з боку матері, визнання її індивідуальних і вікових особливостей сприяють задоволенню ключових потреб дитини [1].

В. Біон стверджував, що вирішальна роль в успішному розвитку дитини належить матері, оскільки вона повинна інтрапсихічно сприймати, розуміти і рекомунікувати агресивні афекти немовляти, які проектується на

неї вербально та невербально. Цей період повинен супроводжуватися реактивною поведінкою в прийнятній формі, що відповідає віку дитини. В. Біон описує цю здатність матері як «утримуючу» функцію.

Модель контейнірування Біона також припускає, що дитина інтерналізує трансформаційну функцію вихователя і таким чином набуває здатності стримувати та регулювати власні негативні афективні стани [44].

Спираючись на експериментальні дані, Дж. Боулбі запропонував теорію прихильності, засновану на положенні про емоційну прихильність як головну потребу особистості.

Хоча дитина, що розвивається, схильна формувати прихильності, розрізнити природу цих прихильностей і їх динаміку, яка залежать від батьківського оточення.

Прихильність є вродженою інстинктивною системою реагування та мотиватором людської поведінки. У віці семи-восьми місяців у дитини на основі зворотного зв'язку формується міцний, емоційно насичений зв'язок з матір'ю. При цьому під прихильністю розуміється будь-яка форма людської поведінки, яка виражає досягнення або підтримку бажаного рівня близькості з конкретною людиною [15, 29].

Значний внесок у дослідження прихильності внесли дослідження М. Ейнсворт, яка входила до дослідницької групи під керівництвом Дж. Боулбі. В результаті експериментального дослідження особливостей дитячо-батьківського зв'язку вона отримала вичерпні дані. Потім дітей розділили на три групи, які відрізнялися за типом відповіді, яка лягла в основу [15, 29].

Дослідження поведінки матерів, які доглядають за дітьми, також виявило моделі поведінки, які корелювали з типом прихильності. Матері дітей з надійною прихильністю чуйно сприймали потреби дитини і реагували на її сигнали. Вони прийняли та підтримали активність дитини. Поведінка матерів дітей, схильність до яких була класифікована як уникаюча, характеризувалася невимогливістю, емоційною холодністю та неувагою до

потреб дитини. Матері дітей, які потрапили в категорію амбівалентного типу прихильності, демонстрували суперечливу та непередбачувану поведінку. Таким чином, міцність і якість зв'язків багато в чому залежать від поведінки батьків по відношенню до дитини і від якості їх ставлення до неї. Це послужило основою для розвитку концепції чуйності М. Ейнсворта, згідно з якою чуйність особи, яка доглядає за дитиною, є важливою основою для формування типу прихильності. В описаному дослідженні «чуйність» базується на ідеї, що мати повинна розуміти сигнали своєї дитини справжнім способом за допомогою власних афектів та емоцій, а також своєї внутрішньої перцептивної готовності. М. Ейнсворт пропонує такі моделі – умови чутливого догляду [42]:

1. Мама повинна уважно прислухатися до сигналів малюка. На думку авторки, неухвалне ставлення матері до дитини зумовлене її власними потребами та станом.

2. Сигнальну поведінку дитини мати повинна правильно інтерпретувати. Помилкове тлумачення виникає через незадоволення власних потреб матері, а також через проєкцію цих потреб на дитину.

3. Мама повинна реагувати на сигнальну поведінку дитини. Важливо не розчаровувати дитину надмірною чи недостатньою стимуляцією.

Розрізняють види палітурки. Виділено наступні типи: надійний, амбівалентний, уникаючий. Пізніше був виділений інший вид прихильності – неорганізована.

На думку Е. Еріксона, мати є основою ставлення дитини до людей і її довіри до навколишнього світу, очевидно, саме мати визначає сферу любові та сприяє розвитку творчості. Унікальність стосунків між матір'ю та маленькою дитиною полягає в тому, що саме в них структурується психіка дитини, формується її суб'єктивне переживання. Звичайно, для повноцінного розвитку дитина повинна, крім любові до батьків, ще мати можливість переживати і виражати сильні почуття: гнів, ненависть і розчарування. Зона інтимності дитини виникає лише внаслідок його «насиченості» емоційними

стосунками з мамою. Завдяки їм дитина отримує безцінний досвід довіри та безпеки та вчиться встановлювати та підтримувати контакт із близькою людиною. Без достатнього емоційного досвіду у стосунках з матір'ю дитина не отримує жодного досвіду автономії [15, 33].

На думку К.Х. Бріша, непохитний зв'язок – головна передумова нормального розвитку людини. Нормальна прихильність включає турботу, ніжність, любов і підтримку розвитку. Порушена прихильність супроводжується підвищеною тривожністю і може проявлятися в типових формах, таких як «задушлива любов» або «емоційне відчуження». Діти з порушеним стилем прихильності характеризуються високим ступенем батьківської фрустрації щодо їх потреби в опіці та захисті [15, 33].

Подальші дослідження виявили, що розвиток прихильності має поступовий характер. Зокрема, Р. Шеффер виділив такі етапи [45]:

1. Асоціальна стадія (0-6 тижнів). У новонароджених спостерігається реакція, зазвичай домінує протест.

- 2 Стадія недиференційованих прихильностей (6 тижнів – 7 місяців). Малюки радіють присутності дорослого. Вони заспокоюються, коли їх беруть на руки.

3. Стадія специфічних прихильностей (7-9 місяців). У цей час розлука з матір'ю викликає страх і протест. Виникає страх перед незнайомцями, що свідчить про формування первинного зв'язку. Тоді початковий об'єкт слугує для дитини відправною точкою для дослідницької діяльності.

4. Стадія множинних прихильностей. Через короткий час (кілька тижнів) після формування первинного зв'язку, зазвичай з матір'ю, виникає таке ж ставлення до інших людей. Потім будується ієрархія об'єктів прихильності з різними об'єктами, які використовуються для різних цілей. Так, більшість дітей, коли їм страшно, притискаються до мами і хочуть пограти з татом.

Множинна прихильність поділяється на чотири моделі [48]:

- монотопний, коли є єдиний об'єкт прихильності, як правило, це мати і вся подальша соціалізація пов'язана з нею;
- ієрархічний, який передбачає домінування матері, але важливі й другорядні об'єкти;
- незалежні – існує кілька еквівалентних об'єктів прив'язки;
- інтегрована – вимагає повної незалежності від об'єктів прихильності.

Тому якість сімейних стосунків, набутих у дитинстві, має вирішальне значення для розвитку дитячої психіки.

Аналіз глибинних теорій розвитку дозволяє стверджувати, що прихильність дитини до матері є двостороннім процесом, результатом якого є формування готовності емоційно реагувати на матір та її образ. На нього спрямована перша форма соціальної поведінки. Тоді прихильність функціонує як базове соціальне ставлення до матері, яке проявляється в інших соціальних контактах. Таким чином, прихильність є першим етапом соціалізації та фактором розвитку емоційного ставлення дитини.

Якщо повернутись до концепції прихильності, видатного англійського дослідника психічного розвитку дітей Джона Боулбі, який стверджував, що між немовлятами та між тими хто про них дбає, існує особливий зв'язок, ми можемо узагальнити, що новонароджена дитина не може подбати про себе – не може задовольнити власні потреби, забезпечити своє існування. Вона повністю залежить від дорослого, щоб вижити. Такими дорослими можуть бути батьки або інші особи, які їх представляють. Зв'язок із значущими дорослими і є прихильністю. Він зазначав «Чим краще з'єднання, тим надійніше кріплення».

Ця потреба в надійній людині, яка допоможе і захистить у разі небезпеки, залишається на все життя. У дорослих система прихильності, сформована в ранньому дитинстві, також активізується в стресових ситуаціях. Важливо пам'ятати: те, як потреби дитини задовольняються дорослим, формує характер прихильності.

Деякі моделі прихильності є адаптивними, тоді як інші є дезадаптивними або навіть патологічними. Моделі прихильності зберігаються у вигляді неусвідомлених моделей реакцій і поведінки, але в подальшому житті вони впливають на особливості контакту в близьких стосунках, визначають реакцію на небезпеку і стрес і стратегію виховання дітей. Ось чому так важливо заохочувати міцну прихильність дітей, щоб вони могли знайти безпеку та комфорт у батьківській сім'ї [4, 2].

Вважаємо за доцільне, розглянути чотири типи прихильності, та визначити їх вплив на життя дитини [4, 3]:

1. *Надійний тип* (вважається нормою) - значимі дорослі піклуються про потреби дитини та створюють умови для розвитку дитини.

Діти з надійним типом прихильності:

- адаптивні – (легке пристосування до нових умов);
- відчують, що можуть розраховувати на батьків;
- сильні та готові досліджувати нове, коли вони знають, що це безпечно.

Ставши дорослими, такі люди легко спілкуються і вміють захищати свої потреби та бажання, не переступаючи межі інших людей.

Дорослий з надійним типом прихильності:

- здатні до піклування;
- здатні прийняти піклування;
- здатні розпізнавати власні почуття та потреби;
- здатні вести переговори для задоволення своїх потреб;
- здатні до самостійності;
- здатні до зв'язку та взаємозалежності;
- здатні відновлюватися після стресу адаптивним способом;
- здатні регулювати свої емоції.

2. *Тип уникнення* - це діти, які мають досвід відмови від прихильності. У них формується переконання, що задоволення їхніх потреб не має значення для дорослої людини.

Діти з типом уникнення прихильності:

- уникатиме або ігноруватиме значимого дорослого;
- виявлятиме мінімум емоцій;
- майже не цікавитимуться навколишнім світом;
- зберігається умовна близькість до дорослих (достатньо близько, щоб бути безпечним, але достатньо далеко, щоб уникнути відторгнення).

У зрілому віці це позначається на побудові власної системи стосунків, у якій не потрібно враховувати власні потреби та інтереси, а головне, що говорять інші. «У моїй системі немає місця для мене», — так вважають такі дорослі.

Дорослий з типом уникнення прихильності:

- емоційно замкнутий, дистанційований;
- відсторонений від своїх почуттів і потреб;
- не любить обіймів, дотиків чи ласки, фізичні прояви інтимної близькості даються йому дуже важко;
- використовує дезадаптивні методи регулювання емоцій (алкоголь, переїдання, комп'ютерні ігри, трудовголізм, надмірні покупки);
- зосереджує свою енергію (проявляє інтерес) переважно на предметах чи речах, а не на людях.

3. *Дезорганізований тип* - система прихильності була порушена страхом або гнівом.

У дітей з таким типом прихильності почуття страху сильніше потреби в пізнанні та контакті з оточуючими.

Такі діти тікають, коли бачать батьків. Дитина з таким типом прихильності підходить до незнайомої людини з нав'язливим бажанням комфорту, але коли наближається досить близько, її долає страх перед невідомістю.

У стосунках з однолітками такі діти можуть проявляти агресію і тим самим відображати ставлення до них дорослих, проявляючи незначну прихильність.

У зрілому віці такі люди не вміють будувати відносини з оточуючими; швидше за все, вони будуть уникати всіх контактів з іншими, через труднощі та дискомфорт у спілкуванні.

Дорослий з дезорганізованим типом прихильністю:

- може виявляти стани ступору чи дисоціації;
- можуть мати поведінкові або емоційні розлади;
- будувати хаотичні чи непередбачувані стосунки;
- можуть жити в умовах насильства або самі спричиняти насильницькі ситуації.

4. *Тривожно-амбівалентний тип* - цей тип прихильності можна охарактеризувати як «так-ні»: один раз дитина отримала підтримку з боку значимого дорослого, а наступного разу її або відштовхнули чи покарали в тій же ситуації.

У дитини виникає сепараційна тривога («Я боюся, якщо ти мене покинеш»), а коли дорослий повертається, виникає таке ж почуття страху та незахищеності.

Такі діти бояться досліджувати та пробувати щось нове, тому що не знають, що їм буде цікаво.

Це невпевнені в собі діти, які ретельно демонструють ненормальну поведінку прихильності. «Ти повинен заслужити любов близьких», «Ти негідний любові» - ось їх переконання. Для таких дітей характерна наполеглива поведінка. Відрізняються пошуком і водночас стійкістю до дотиків. У той же час взаємодія носить негативний характер.

Ці реакції та бажання спробувати нове автоматично переходять у доросле життя.

Дорослий з тривожно-амбівалентним типом прихильності:

- компульсивність у стосунках;
- пристосовується дуже швидко;
- може все контролювати;

- проявляє невербальну та вербальну агресію в ситуаціях, коли шукає підтримки та контакту з іншими;
- раптові зміни настрою і стратегії поведінки – від адаптивних до дисфункціональних;
- може відчувати обурення, гнів або образу на власних батьків.

Вчені сходяться на думці, що такі типи прихильності, можуть проявлятися через те, що у сімейній ситуації багато факторів, таких як склад сім'ї, психологічний клімат, особливості сімейних стосунків, стиль виховання, особливості емоційності батьків, система їхніх очікувань і цінностей, які складають основу формування емоційного стану дитини.. Психологи по-різному аналізують значення факторів сімейної ситуації для емоційного розвитку дитини.

Наприклад, С. Томкінс виділяє чотири основні способи «соціалізації смутку» [53]:

- 1) за мірою покарання (вид покарання);
- 2) через заохочення;
- 3) використання часткового ззаохочення (стимулювання);
- 4) за допомогою різних засобами.

Вчений, який диференціював «методи соціалізації», вважав, що коли сльози дитини викликають негативну реакцію значимих дорослих або повністю ігноруються, виникає каральний тип соціалізації смутку. Така батьківська поведінка викликає у дитини тривожність і низьку толерантність до фрустрації.

Заохочувальний тип соціалізації смутку, на думку вчених, характеризується тим, що батьки намагаються заспокоїти дитину і вживають заходів, спрямованих на усунення стимулу, який викликав смуток. Це сприяє формуванню довіри та чесності, сприяє сміливості та стійкості до розчарування.

Вибір того чи іншого методу соціалізації смутку залежить від досвіду батьків, а також індивідуальних особливостей дитини. Дитина з низьким порогом смутку плаче частіше і сильніше, що викликає більше роздратування у батьків і схиляє їх до карального типу.

Третій тип соціалізації смутку (часткове заохочення) характеризується тим, що батьки просто гладять дитину і спонукають до плачу, не намагаючись вплинути на причину смутку. З віком така дитина не зможе побороти смуток. В той самий час. Як стверджував С. Томкінс, жоден із цих методів соціалізації не використовується в чистому вигляді [53].

Не менш важливою, на думку Трофаїлової Н.Д., є реакція батьків на прояв у дітей почуття радості. Переживання цієї емоції надзвичайно важливо для нормального розвитку дитини. Проте радість не може бути результатом зусилля волі або метою діяльності. Батьки не можуть навчити дитину бути щасливою. Вирази радості зазвичай супроводжуються усмішкою. З'являється у дитини рано, але спочатку має ендогенний характер. Однак батьки реагують на це як на соціальну емоцію та сприяють формуванню емоційного зв'язку [37, 2].

G. Barrett і J. Campos виділяють чотири характеристики батьківських емоцій, які можуть впливати на емоційну поведінку дитини [47]:

По-перше, батьківські емоції можуть бути безпосередньо імітовані дитиною у відповідь на певні події. Коли батьки реагують на когось позитивними чи негативними емоціями, дитина, швидше за все, відповість подібним афектом.

По-друге, діти вчаться певним емоційним проявам, які зазвичай використовують батьки. Дитина може копіювати саркастичний тон або навіть певну фразу, яку часто вживають дорослі.

По-третє, батьки моделюють ефективні чи неефективні методи подолання, а діти вивчають ці моделі, спостерігаючи за тим, як батьки справляються з емоційно складними ситуаціями.

По-четверте, це створений батьками емоційний клімат, сімейне оточення, яке може непомітно впливати на дитину. Тепла, доброзичлива атмосфера в сім'ї, сприйняття дитини батьками є необхідною умовою задоволення потреби дитини в любові. Характеристики батьківського ставлення прямо демонструють вплив на формування особистості дитини, її самооцінку та стосунки з однолітками.

Сукупність батьківських установок, їх емоційне ставлення до дитини, сприйняття батьками дитини та відповідного поводження з нею формують стиль сімейного виховання.

Е. Шефер виділяє кілька стилів сімейного виховання, які, на нашу думку, пов'язані з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями [34, 35].

Найкращім для практики виховання в сім'ї вважається демократичний стиль, який характеризується високим рівнем мовного (вербального) спілкування дітей і батьків; залучення дітей до обговорення сімейних проблем, врахування їхньої думки, готовність батьків, у разі потреби, прийти на допомогу дітям, водночас із впевненістю в їх успішній самостійній діяльності та відповідним батьківським контролем.

Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної зосередженості на дитині призводить до відповідних деформацій її особистості.

Так, Магдисюк Л.І. виділяє три типи неправильного виховання батьків дітей з неврозами [23, 35]:

- А (відторгнення, емоційне неприйняття) – неприйняття індивідуальних особливостей дитини в поєднанні з жорстким контролем, регулюванням життя дитини шляхом нав'язування їй єдино правильної (з точки зору батьків) поведінки. Крім суворого контролю, цей тип може бути пов'язаний з неадекватним рівнем контролю, байдужістю і повною толерантністю;

- Б (гіперсоціалізація) – тривожно-підозріла зосередженість батьків на здоров'ї дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіху, часто з недооцінкою індивідуально-психологічних особливостей дитини;

- В («кумир сім'ї») – зосередженість батьків на дитині, терпимість до її примх, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Найбільше шкодить дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, суперечливість і неузгодженість у ставленні батьків до процесу виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків забирає і дає дитини відчуття стабільності з навколишнім світом, призводить до підвищеної тривожності.

Як видно з наведеного аналізу, можна виділити низку «сімейних» факторів, які певним чином впливають на розвиток емоційної сфери дитини. Емоції відіграють важливу роль у житті кожної дитини. Важко уявити беземоційну, «холодну» дитину. На емоційне благополуччя та емоційну прихильність дитини впливає її виховання в сім'ї та суспільстві. Немає «хороших» і «поганих» емоцій, є наша оцінка цих переживань і емоцій. І якщо дорослі оцінюють переживання дитини позитивно чи негативно, діти будуть робити те саме і з собою, і з іншими. Наприклад, вони будуть блокувати свої «погані» почуття і не виражати їх.

Розвиток емоцій починається з матері з самого народження дитини, що в свою чергу формує та визначає прихильність дитини до значимих дорослих. Уявлення дитини про себе, її ставлення до себе і формування образу «Я» залежать від значимих дорослих і, перш за все, від батьків та їх стиля виховання. На цій основі формується самооцінка дитини, тобто, як значимі дорослі реагують на прояв дитячих емоцій і переживань, дитина буде сприймати себе. І це значно вплине на її розвиток – емоційний, інтелектуальний, фізичний, психологічний, соціальний та емоційний.

Не можна також виключати фактори соціально-економічного характеру - освіту батьків, рівень їх достатку і т. д. Тому, зазначимо, що сімейне оточення відіграє важливу роль в емоційному розвитку та сформованої

прихильності дитини, що буде відображатися на її життєвому шляху. При цьому більшість батьків зазвичай роблять акцент на розвитку інтелектуальних і вольових якостей дитини, ігноруючи необхідність розвитку емоційної сфери дитини.

1.3. Особливості реагування дітей на сімейні конфлікти

Вплив сім'ї на психічне здоров'я дитини так само значний, як і вплив внутрішньо-сімейних стосунків на розвиток особистості дитини. У родині створюються передумови для того чи іншого психосоматичного захворювання, закладаються основи характеру і відточується здатність протистояти майбутнім складним ситуаціям, без яких, на жаль, людина не може жити [21, 304].

У сім'ях, в яких психологічно правильно розподілені ролі між чоловіком, жінкою і дітьми, зберігається динамічна рівновага. Помітний позитивний вплив сім'ї на психологічний стан дитини. Кожен член сім'ї підтримує правило «ми сім'я», яке базується на спільних цінностях, любові, теплих почуттях і прихильності, які об'єднують і дозволяють бути собою. Існують сімейні правила, які всі члени сім'ї хочуть зрозуміти і дотримуватися. Крім того, для кожного з подружжя важливо, щоб у дитини були тато і мати.

У сім'ях, де панує гармонія, у дітей, як правило, не виникає неврозів і невротичних реакцій, оскільки батьки вчасно вирішують свої особисті проблеми, не сваряться в присутності дітей, та не розбираються у них на очах. Дуже важливо підтримувати теплі, дружні стосунки, що враховують інтереси дітей [22, 265].

Проте в сім'ях, де між батьками часто виникають сварки, конфлікти, взаємна неприязнь і нерозуміння, у дітей часто виникають неврози, невротичні реакції та емоційні розлади. У таких несприятливих умовах у дитини виникають невротичні стани, оскільки психогенне захворювання

проявляється на психологічному рівні як несумісність з подібним ставленням батьків, яку дитина не змогла подолати в силу особливостей своєї психіки і тиску обставин. поза межами його психофізіологічних можливостей. У такій ситуації дитина не може емоційно-позитивно реагувати і виникає нервово-психічна напруга. Внаслідок цього порушується здатність дитини адекватно сприймати себе, падає самооцінка, з'являється невпевненість у собі, виникають страхи, неспокій, почуття безпорадності, роздратування [50, 7].

Усі подружні союзи проходять період розбіжностей. Наявність конструктивно-вирішених конфліктів є важливою частиною структури сім'ї. Подружжя, особливо молоде, зазвичай драматизує будь-яку спірну ситуацію, вважаючи єдиним виходом з такої ситуації, розлучення. Конфліктними вважаються пари, в яких між подружжям виникають постійні суперечки, де стикаються їхні інтереси, потреби, наміри та бажання і як наслідок супроводжуються особливо сильними та тривалими емоційними станами [38, 51].

В науковій літературі визначають категорії сімей в яких є конфлікт і ці сім'ї поділяють на: «сім'я в кризі», «конфліктна сім'я», «проблемна сім'я», «невротична сім'я» [38, 52].

«Сім'я в кризі» - це гострий конфлікт між інтересами і потребами подружжя, який зачіпає важливі сфери сімейного життя. Подружжя займають по відношенню один до одного непримиренну і навіть ворожу позицію і не погоджуються ні на які поступки. До кризових шлюбів належать усі шлюби, які є невдалими або ось-ось розпадуться.

«Конфліктна сім'я» - між подружжям постійно виникають сфери, де стикаються їхні інтереси, що призводить до сильних і стійких негативних емоційних станів. Однак шлюб може зберегтися як за рахунок інших факторів, так і за рахунок компромісного вирішення конфліктів.

«Проблемна сім'я» - характеризується тривалим існуванням труднощів, які можуть істотно загрожувати стабільності шлюбу. Наприклад, відсутність житла, тривала хвороба одного з подружжя, відсутність коштів на утримання

сім'ї, багаторічна судимість за злочин, і ряд інших проблем. У таких сім'ях можливе погіршення стосунків і виникнення психологічних розладів в одного або обох партнерів.

«Невротична сім'я» - головну роль тут відіграють не спадкові порушення психіки подружжя, а накопичення впливу психологічних труднощів, з якими сім'я стикається протягом життя. Партнери страждають від підвищеної тривожності, розладів сну, негативних емоцій, підвищеної агресивності, тощо.

Причин сімейних конфліктів багато: різні погляди на сімейне життя; незадоволеність очікувань та потреб, пов'язані з сімейним життям; вживання алкоголю одного з подружжя; подружня зрада; грубість, зневажливе ставлення один до одного; небажання чоловіка допомагати дружині по дому; домашні негаразди; фінансові труднощі; зневажливе ставлення чоловіка до родичів дружини і навпаки; відмінності духовних інтересів і потреб, тощо.

Погорільська Н.І. розглянула більш детально і конкретно причини сімейних конфліктів:

- незадоволення статевих потреб одного або обох з подружжя;
- незадоволення потреби в цінності та значенні власного «Я» (порушення самооцінки іншого партнера, його зневажливе ставлення, образи, постійна критика);
- незадоволення потреби одного або обох партнерів у позитивних емоціях (відсутність ласки, ніжності, турботи, уваги та розуміння, психологічна відчуженість подружжя один від одного, емоційна холодність);
- захоплення одним із подружжя алкогольними напоями, азартними іграми, що призводить до великих грошових витрат;
- фінансові розбіжності між подружжям (питання взаємного бюджету, утримання сім'ї, вклад кожного з партнерів у їх матеріальне забезпечення);
- незадоволення потреби у взаємодопомозі, взаємопідтримці, потреби у співпраці та співробітництві;

- незадоволення веденням домашнього господарства [27, 75].

Подружжя має навчитися ладити з батьками та родичами, а головне – поважати один одного. Сімейна злагода поступово будується на взаєморозумінні та особистісному самовдосконаленні. Якщо одного з подружжя не влаштовують звички, потреби та ставлення іншого, інший повинен визнати це і зрозуміти, що зміни необхідні. Ситуацію можна виправити, якщо цього бажають обидва партнера.

У сім'ях з порушеною гармонією баланс стає нестійким і складаються певні відносини, які закріплюють конфліктну ситуацію. Батьки неправильно сприймають свої ролі, формально беруть на себе відповідальність і не можуть виявляти цікавість і співчуття іншим. Подружжя не можуть розібратися у своїх стосунках і вирішити конфлікти, вони не можуть спільно займатися жодною діяльністю, у тому числі вихованням дитини. У таких сім'ях завжди виникають питання: «Хто винен?», «Хто це має робити?», а ніхто не хоче брати відповідальність за вирішення конфлікту [28, 116].

Безпальча Р. визначає, що конфлікт виникає тоді, коли інтереси, погляди і прагнення людей порушуються, коли партнери намагаються відстояти свою точку зору, що б не трапилося. Однак, суть конфлікту полягає не стільки у виникненні та існуванні протиріччя, скільки в способі його вирішення. Адже, із соціальними протиріччями ми стикаємося щодня, вони виникають завжди і всюди, але лише деякі вирішуються через конфлікт. Навіть у сім'ях, де панує любов, поведінкові конфлікти є наслідком егоїзму, його претензій на винятковість, на безроздільне володіння думками і почуттями коханої людини. Тому для щасливих сімей характерна не відсутність конфліктів, а їх глибина та значна відсутність болісних наслідків [5, 3].

Для забезпечення психологічного комфорту в сім'ї та її успішного функціонування важливо, як складаються відносини і взаємодія як мінімум у трьох складових: між подружжям, між батьками і дітьми, між братами і сестрами, якщо в сім'ї двоє і більше дітей. Основним чинником, який

визначає характер взаємовідносин і взаємодії в усіх ланках сім'ї, є ставлення подружжя один до одного і ставлення батьків до дітей [30, 547].

Сучасні дослідження підкреслюють, що конфлікти мають як негативне, так і позитивне значення. Все залежить від ситуації та поведінки партнерів. Якщо конфлікт вирішується неконструктивно, пригнічується, ігнорується, його негативна сторона виходить на перший план і проявляється в різноманітних психологічних наслідках, це викликає прояви страху, самотності, низької продуктивності, млявості, прихованої злості, стресу, втоми. Якщо конфлікт водночас є конструктивним, і він правильно вирішений, то його позитивні сторони очевидні, у деяких випадках з'являється відчуття спокою, задоволення, підвищення енергії, полегшення, радості від спілкування, розширюються можливості особистісного зростання. Це дозволяє подружжю зрозуміти свої помилки і більше ніколи їх не повторювати. Крім того, між партнерами розвивається взаєморозуміння та покращуються стосунки [20].

Якщо розглядати негативні сторони сімейного конфлікту, то доцільно виділити деструктивний вплив на розвиток дитини. Незважаючи на позитивне чи негативне вирішення такого конфлікту, напружена ситуація у стосунках між батьками сприймається дитиною дуже болісно. Сімейні конфлікти сприяють формуванню у дитини негативної самооцінки та послаблюють взаємодію між батьками та дитиною. Навіть зовсім маленька дитина починає плакати практично відразу після того, як батьки починають конфліктувати або розмовляти на підвищених тонах. Підвищений тон у розмові батьків дитина сприймає як загрозу своєму благополуччю. Старші діти, теж, дуже болісно сприймають батьківські сварки. Зрештою, суперечки створюють напругу, в якій ніхто не може бути щасливим. В результаті у дитини може розвинути страх агресії, страх незалежності або самостійності, страх близькості та довіри, страх підпорядкування, що виражається в подальшому порушенні розвитку емоційної сфери дитини [5, 5-10].

Найпоширенішими сімейними проблемами, що впливають на емоційний стан дітей, є:

- часті конфліктні ситуації між батьками.
- розчарування в очікуванні більшого від своєї другої половинки;
- обговорення важливих питань не з партнером, а з іншими людьми або батьками;
- подружня зрада і розлучення;
- проживання в цивільному шлюбі для уникнення відповідальності.

Для збереження стабільності в сім'ях з несприятливим психологічним кліматом виникають захисні механізми, які змушують усіх бути згуртованими і не дають розпізнати реальність. Наприклад, в сім'ї існують міфи: «Ми чудова сім'я, але інші цього не розуміють», «У нас слабка, хвора дитина і ми все робимо для неї», «У нас неслухняна дитина, ми не можемо їй допомогти» і так далі. В таких випадках подружжя відмовляється розбиратися у своїх стосунках, соромиться щось змінити, виправдовується перед іншими. Ці міфи приховують несвідомі невдоволення один одним, в тому числі негативні емоції як: страх, почуття провини, страх невідповідності [7, 386].

У сім'ях, де часто виникають конфлікти між батьками, діти відчують такі емоційні стани, як тривога, агресія та депресія, невпевненість у собі, також схильні почуватися самотніми. Проблеми в цих родинх неможливо вирішити мирним шляхом конструктивного діалогу. Батьки не здатні до емоційної саморегуляції в різних життєвих ситуаціях, тому часто виникають скандали і сварки, які викликають у дітей негативні емоції (страх, пригніченість, злість, замкнутість, тощо). У таких родинх часто бракує духовної та емоційної близькості між дітьми та батьками, гармонії та психологічного комфорту. Дитина не бачить постійної підтримки та допомоги, відчувається нещасною та покинутою.

У сім'ях з мінімальними конфліктами батьки і діти спілкуються один з одним і вміють вислухати один одного. Атмосфера цих сімей забезпечує емоційне благополуччя та здоров'я дітей, які там виховуються.

Якщо в родині тривалі конфлікти між батьками, дитина це відчуває, переживає по-своєму і тому проявляє ознаки емоційної нестабільності. У сім'ях з тривалими конфліктами діти відчувають страх, невпевненість і ознаки депресії. Якщо в сім'ї тригером конфліктів є жінка, а для дитини – мати, то для більшості дітей із таких сімей характерний високий індекс тривожності, що можна пояснити емоційною близькістю матері та дитини, а отже, найбільшою сприятливістю дітей до конфліктів [20].

Для більшості дітей з емоційними розладами найважливішим психотравмуючим фактором є сімейне оточення. Деякі особливості спілкування батьків провокують появу певних розладів в емоційній сфері дітей. Так, низький рівень впевненості у спілкуванні викликає тривогу та внутрішню напругу. Відсутність взаєморозуміння між батьками призводить до розвитку невпевненості в собі та залежності, замкнутості та сором'язливості.

Таким чином, у всі часи і в усіх народів соціалізація дитини була і є найважливішою і єдиною специфічною функцією сім'ї, а інші функції додавалися і змінювалися протягом століть. Щоб діти повноцінно розвивалися та розвивали свої здібності, вони повинні рости в чутливому соціальному середовищі. Дуже важливо, щоб дитина виховувалась у доброзичливій атмосфері, щоб у процесі виховання у батьків не виникало розбіжностей щодо методів виховання, а дитина не переживала тривалих конфліктів. Інакше, вона може вирости в асоціальну особистість і завдати шкоди не тільки оточуючим, а й собі.

Життя неможливе без конфліктів, вони допомагають нам зрозуміти себе і знайти вихід, який ми вважаємо правильним. Головне завдання полягає не в тому, щоб уникнути потенційного конфлікту, а в тому, щоб розпізнати конфлікт і впоратися з ним, аби досягти найкращого результату. При цьому

батькам слід пам'ятати, що, обравши власний стиль вирішення складної ситуації, вони можуть не лише подолати власні проблеми, а й суттєво вплинути на розвиток дитини та визначити особливості її майбутнього стилю поведінки в конфлікт.

Співпереживання, емоційна підтримка, любов допоможуть гармонізувати вплив сім'ї на психічне здоров'я дітей. Основними умовами успішного виховання дітей у сім'ї можна вважати нормальну сімейну атмосферу, яка характеризується: - почуттям відповідальності батьків за виховання дітей, яка полягає у взаємопідтримці та постійній увазі до життя дитини, допомога у важких ситуаціях та дбайливе ставлення до кожного члена сім'ї [24, 446].

Тому, необхідно розуміти, що сімейна атмосфера є вирішальним чинником становлення особистості дитини, від ставлення батьків багато в чому залежить подальший розвиток дитини, її ставлення до себе, до сім'ї та оточуючих, а також, задоволення своїх духовних потреб.

РОЗДІЛ 2.

РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ, ЯК ДЖЕРЕЛО НЕВРОТИЗАЦІЇ ДИТИНИ

2.1. Батьківсько-дитячі стосунки, як джерело невротизації дитини

Для детального розгляду цього питання необхідно нагадати про параметри функціонування сімейної системи щодо благополуччя її членів, особливо дітей. Сюди входить, з одного боку, система цінностей, інструкцій, потреб і мотивів сім'ї, а також здатність подружжя адаптуватися до реальності і готовність змінюватися. По-друге, особливості міжособистісного спілкування в сім'ї є істотними, включаючи розвиток емпатії та рефлексії. По-третє, надзвичайно важливим є ставлення до сім'ї соціального оточення, яке може вплинути на самовпевненість або невпевненість дитини у власних силах і здатності батьків долати життєві труднощі. Проте, не можна недооцінювати культурний вплив на сім'ю загалом і дитину зокрема, а також значення традицій у здійсненні виховної практики.

Невротичні розлади у дітей - це форма нервово-психічної патології, яка виникає внаслідок тривалої дії факторів, що травмують психіку дитини. Це, зокрема [25]:

- порушені стосунки в родині;
- виховання у вигляді гіперпротекції;
- невідповідність вимог до дитини;
- відмова від дитини.

Найчастіше до невротичних розладів призводять несприятливі умови виховання, до яких діти не можуть адаптуватися. У психологічній літературі досить ретельно проаналізовані умови, що призводять до виникнення невротичних розладів у дитячому віці. Їх можна розділити на три групи:

- соціокультурний;
- соціально-економічний;

- соціально-психологічний.

Вважаємо за доцільне більш детально розглянути кожну групу [25]:

Соціокультурні умови, що призводять до невротичних розладів через прискорення сучасного життя. У результаті батьки стають надмірно зайнятими, не мають часу для зняття емоційної напруги, невротизуються. Поява багатьох особистісних проблем та відсутність інформації про шляхи їх вирішення та отримання психологічної та психотерапевтичної допомоги призводить до особистісної дисгармонії батьків. Це негативно впливає на дитячу психіку. Неврози у дітей часто є відображенням особистих проблем батьків.

На емоційну атмосферу в сім'ї та психологічний стан її членів також впливають несприятливі соціально-економічні умови, зокрема незадовільні житлові умови, зайнятість батьків, тощо. Економічні проблеми часто змушують матерів надто рано повертатися на роботу з декретної відпустки та найняти бабусь та нянь, які займаються доглядом та вихованням дитини. Або віддати малюка в ясла, тобто передати опіку над ним стороннім особам. Для дітей до трьох років ця подія є важкою психологічною травмою, оскільки вони ще не готові до розлуки з мамою. Навіть дворічна дитина має сильне почуття прихильності до матері та до спільноти з нею. У ситуації нормального емоційного спілкування дитини з матір'ю образ «Я» дитини формується приблизно до трьох років. Дитина починає усвідомлювати себе самостійною, активною фігурою, поступово зменшується психологічна залежність від батьків. З трьох років у дитини з'являється прагнення до самостійності, гостра потреба спілкуватися з однолітками.

При частій і тривалій розлуці з матір'ю у маленьких дітей зростає потреба фізичного та емоційного контакту з нею. Якщо ця потреба не задоволена, можуть виникнути невротичні реакції.

Соціально-психологічні стани, що впливають на психічне здоров'я дітей, науковці вважають дисгармонію в сімейних стосунках і сімейному

вихованні або порушення системи взаємин дорослих і дітей. Ця група захворювань визначає появу неврозів у дитячому віці.

Для дитини дошкільного віку характерний міцний емоційний зв'язок з батьками, особливо з матір'ю, вона потребує любові, поваги та визнання. У цьому віці дитина ще не може нормально справлятися з тонкощами міжособистісного спілкування, не може зрозуміти причини конфліктів між батьками, не має засобів для вираження власних почуттів і переживань, тому сприймає суперечки між батьками як проблему, яка визначає тривожну подію, небезпечну ситуацію внаслідок тісного емоційного контакту з матір'ю. Також, дитина може відчувати провину за конфлікт, що виник між батьками, тому що не може зрозуміти справжні причини того, що відбувається; пояснює все тим, що вона погана, не виправдала сподівань батьків і не варта їхньої любові [13, 252].

Нерідко буває, що батьки, які самі обтяжені проблемами, страждають невротичними розладами. Недостатня психологічна сумісність батьків і авторитарність членів сім'ї, зміна традиційних сімейних ролей, особливо перетворення дитини на дорослого - все це важливі соціально-психологічні умови, які можуть викликати у дитини невротичний розлад.

Дитина схильна сприймати крик дорослих або розмову на підвищених тонах як осуд, навіть якщо це не має відношення до її поведінки: «Вони кричать, як на мене, значить, я поганий, роблю щось не так або роблю заборонене...».

Плач як засіб спілкування дорослих, що переважає емоційну чутливість дитини, є психологічно складним поєднанням протилежних особистісних характеристик. І страждає від цього поєднання тільки дитина.

Теорія «бондінгу», розроблена Д. Паркером та його колегами, пропонує комплексну модель, яка описує внесок батьків у стосунки між батьками та дітьми [52]. Автори виділяють два найважливіші параметри: турбота і захист. Турбота варіюється від емоційної теплоти, співпереживання та близькості до емоційної холодності, байдужості та зневаги. Захисні параметри можуть

приймати різні форми, починаючи від контролю, надмірного захисту, втручання, інфантилізації та запобігання автономії в поведінці до сприяння автономії та незалежності.

Популярна сьогодні в зарубіжних джерелах класифікація типів виховання була запропонована Дж. Янгом і пізніше уточнена А. Шеффілдом у ході розробки відповідного психометричного інструментарію, яка містить [2]:

- перфекціоністське виховання – батьки вимагають бездоганності як від дитини, так і від себе;
- песимістичне, сором'язливе виховання - негативне сприйняття життя батьками через наявність тривожних, сором'язливих якостей;
- контролююче виховання – повний контроль і заборона розвитку дитини або прояву самостійності;
- емоційно-депресивне батьківство - нездатність батьків поділитися своїми переживаннями з дітьми;
- каральне виховання – використання будь-якої можливості, щоб покарати дитину за помилку або погану поведінку;
- умовне нарцистичне батьківство - заохочення та підтримка дитини за умови, що вона відповідає ряду вимог або відповідає певним очікуванням.

Глушко, О.І. аналізуючи дослідження науковців, зазначає, що особистісні характеристики батьків невротичної дитини і виділяють групу таких характеристик як для її батька, так і для матері. За спостереженнями автора, мати дитини-невротика характеризується надмірною ригідністю, принциповістю, нетерпимістю, схильністю до завищених ідей, сильними конфліктами в міжособистісних стосунках, відсутністю емпатії - в поєднанні з чутливістю, страхами і невпевненістю в собі. Для батьків такої дитини характерні самовдоволення, пригніченість і пасивність. На ці ж характеристики матері дитини-невротика вказує й Дж. Міллер: автор помічає її емоційну неврівноваженість і приховує її, жінка може вдаватися до підкреслено жорсткої авторитарної, навіть диктаторської поведінки [11, 37].

У той же час є характеристики, які об'єднують подружжя батьків дитини-невротика: у них схожа структура потреб, в якій присутні фрустрованная потреба в емоційній близькості, підвищене прагнення до незалежності, страхи перед змінами. внутрішній конфлікт і невдоволення собою. Захаров характеризує таких батьків як психічно втомлених, які обирають неконструктивні шляхи самоствердження. У цьому випадку дитина стає мимовільною «в усьому винна» — об'єкт, на який дорослі проєктують свої особисті проблеми.

С. Герхарт дивиться на батьків очима дитини і виділяє серед них два «важкі» типи: неуважний і компульсивний. Перші – це батьки в депресивному стані: їм важко реагувати на бажання дітей, вони апатичні і поглинені собою, не підтримують зоровий контакт з дитиною і лише беруть її на руки, щоб переодягнути чи погодувати. Їх діти також починають поводитися депресивно по відношенню до інших людей: вони виявляють менше позитивних емоцій і їм важче вирішувати когнітивні проблеми. У подальшому житті їхні емоційні проблеми зберігаються та посилюються [11, 39].

Матері другої групи (нав'язливі) насправді теж депресивні, але, як зазначає С. Герхарт, «зліші», навіть якщо цей гнів прихований або замаскований. Ці матері більш експресивні, іноді жорстокі. Вони висловлюють деяке «обурення» потребами дитини і відчувають до неї ворожість, але не припиняють активної, настирливої опіки, яка часто нейтралізує ініціативу дитини. Їхні діти також розвиваються гірше, мають тенденцію емоційно уникати та дещо неорганізовані [11, 39].

І в першому, і в другому випадку матері занадто зайняті власними почуттями, щоб почути і звернути увагу на переживання дитини. Крім того, їхня нездатність терпіти свої почуття робить їх неможливими терпіти почуття своєї дитини. Це призводить до затримки розвитку емоційного інтелекту дитини, що в свою чергу заважає їй знаходити спільну мову з учителями, наставниками та однокласниками. Така дитина, навіть з відносно

високим когнітивним інтелектом, може зіткнутися зі значними труднощами в навчанні, оскільки її поведінка та неконгруентність створюють несвідоме відчуття відторгнення в оточення.

С. Герхарт зазначає, що діти, яким не вдалося виробити надійні стратегії подолання емоцій, схильні занадто швидко позбуватися почуттів. Існують різні види таких дітей. Так, діти з невпевненою прихильністю схильні автоматично пригнічувати сильні емоції, щойно вони виникають. Діти з амбівалентною прихильністю, з іншого боку, готові переходити безпосередньо до сильного вираження власних почуттів, незважаючи на почуття інших і не замислюючись про наслідки. Нарешті, діти з неорганізованим стилем прихильності постійно коливаються між цими двома способами поведінки. Їм дуже важко узгодити свої почуття з вимогами оточення, зрозуміти себе та інших. Однак гармонійні стосунки вимагають балансу між усвідомленням власних почуттів і спостереженням за їх проявами один у одного [11, 40].

Стратегія емоційного «заморожування» у дітей, які зазнали емоційної травми, відома давно. Однак дуже цікаво проаналізувати поведінку дітей з амбівалентним типом прихильності, навпаки, схильні бути надто зайняті рефлексією своїх почуттів і занадто експресивно їх виражати. Дослідник зазначає, що ці діти вдаються до стратегії перебільшення: вони постійно перебувають у стані надмірної уваги, усвідомлюють свої страхи та фрустровані потреби, що може призвести до розмивання їхньої автономії. Насправді це може бути саме тією метою, до якої несвідомо прагне один із батьків, адже коли люди такого типу виростають, вони долають невпевненість у собі та намагаються бути потрібними іншим [11, 40].

Нервово-психічний стрес у дітей дошкільного віку виникає внаслідок неправильного виховання і конфліктів у сім'ї і має тенденцію посилюватися в міру дорослішання дітей. Збудниками є, перш за все, блокування діяльності, відсутність емоційного реагування, надмірна стимуляція можливостей і виховання, які не відповідають особливостям темпераменту і характеру

особистості, що формується. Нервові напруження може виникнути також внаслідок психологічного зараження або індукції - спонтанного пристосування дитини до нервового стану дорослих і однолітків, з якими вона контактує протягом тривалого часу.

Крім того, дитина, яка росте в конфліктній сім'ї, вже з самого початку позбавлена важливих моделей поведінки, які є основою для формування її уявлень про навколишній світ, певних норм співіснування та взаємодії між людьми. Така модель світу дитини може спотворено відображати дійсність, через що її реакції будуть неадекватними [12, 7].

Неадекватне батьківське ставлення безпосередньо впливає на формування особистості дитини. Невротичні розлади у дітей від 2 до 6 років носять переважно моносимптомний характер і проявляються ослабленням соматичних функцій, які проявляються у таких симптомах, як:

- нервова задишка у дитини при частих респіраторних захворюваннях;
- заїкання на фоні затримки мовленнєвого розвитку або в період інтенсивного розвитку [36, 62].

Перенесення відповідальності від батьків на дітей у психологічній науці та практиці називається «парентифікацією» і вважається серйозною проблемою. Парентифікація найчастіше виникає тоді, коли сім'я перебуває в ситуації, а саме:

- втрата одного з батьків;
- наркотична або алкогольна залежність одного з батьків;
- поява в сім'ї другої (третьої, четвертої) дитини;
- розлучення батьків;
- тяжке ушкодження одного з батьків під час лікування або реабілітації, що унеможлиблює виконання сімейних обов'язків;
- зміни в житті батьків на професійній основі, такі як: втрата роботи, вимушений переїзд в інше місто чи країну для роботи, просування по роботі зі збільшенням обсягу роботи [41, 43].

Проблема виховання може виникнути в будь-якій сім'ї - вона не обов'язково притаманна неблагополучним сім'ям. Адже інколи батьки не усвідомлюють, що піддають дитину надмірному емоційному навантаженню.

Якщо дитина постійно виконує роль «рятівника» в сім'ї, це може стати для неї справжнім тягарем. Наслідками перекладання відповідальності дорослого на дитину можуть бути серйозні проблеми: погіршення здоров'я, зниження успішності, нервові зриви, психічні розлади, пов'язані з настроєм – депресія, дистимія, напади неконтрольованої агресії, панічні атаки, тощо. Найважливішим наслідком парентифікації є перерозподіл життя та психічних сил дитини від вивчення нового (що є віковою характеристикою психічного здоров'я) до виживання. У цьому випадку дитина «перетворюється» на дорослу людину: її життєвий досвід дозволяє їй виживати, але не розвиватися [32, 40].

Більшість кризових ситуацій є нестабільними та тимчасовими. Однак бувають і більш складні і серйозні наслідки, які вимагають тривалої адаптації сім'ї до нової ситуації. Проблема парентифікації ускладнюється, коли втрачається член сім'ї.

Діти віком від 2,5 до 4 років особливо схильні до ризику під час кризи. У подальшому, крім соматичних проявів, особистісний розвиток дитини зазнає також нейрогенного впливу, зокрема сугестивності, конформності та несамостійності [13, 301].

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про те, що переважаюча батьківська установка безпосередньо впливає на формування рис особистості дитини і може призводити до залежної поведінки [25]:

- відторгнення і обмеження дитини батьками призводить до розвитку гальмуючих рис особистості, таких як сором'язливість і соціальна замкнутість, що в кінцевому підсумку ускладнює соціальну адаптацію;
- неприйняття і протиріччя між дозволом і заборонаю у вихованні призводять до розвитку нестійкості й імпульсивності в характері дитини;

- прийняття і рішучість або відмова і непослідовність вимог зумовлюють розвиток збудливих рис особистості;
- неприйняття з обмеженнями або дозвіл з високим ступенем суперечливості у відносинах може призвести до агресії і формування невротичного типу особистості;
- неприйняття з обмеженням або дозволом призводить до явних порушень соціальної адаптації.

Психологи вважають, що у дітей з неврозами «зникає» дитинство. Його «крадуть» батьки, які зазвичай самі не були щасливими дітьми.

Однак неврози не виникають у дітей, якщо батьки:

- своєчасно вирішують свої проблеми та підтримують теплі стосунки в родині;
- люблять своїх дітей, добре до них ставляться, чуйно ставляться до їхніх проблем і потреб;
- щиро спілкуються з дітьми та дозволяють їм висловлювати свої почуття та думки;
- можуть своєчасно стабілізувати нервові напруження при його виникненні;
- здійснюють скоординовані дії з виховних питань;
- враховують інтереси та хобі, які відповідають статі дитини, та її віковим нормам [36, 64].

Часті суперечки між батьками призводять до того, що дитина починає наслідувати їх невротичну поведінку. Швейцарський психолог Макс Люшер стверджує, що дитина «навчається неврозам», оскільки не має можливості порівняти поведінку своїх батьків з поведінкою інших дорослих і визначити для себе «правильну, як має бути» поведінку, а тому вивчає хибне, невротичне як природне. Ставши батьком або матір'ю, вона несвідомо реалізовуватиме ідею, яка закріпилася у власній сім'ї в дитинстві [13, 296].

Погані стосунки між батьками призводять до того, що дитина постійно перебуває в ситуації дискомфорту «неприродного вибору», оскільки змушена постійно обирати сторону. Адже обидва батьки до початку конфлікту були з нею «добрі, чуйні, милі». Через брак досвіду і відкритості дитина не може визнати, що обоє батьків можуть бути праві і неправі водночас. Для них визнання правоти одного з батьків автоматично означає засудження іншого. Невміння дитини вирішувати конфлікти між батьками посилюється тим, що вона також наслідує невротичну поведінку батьків.

Оскільки емоційні відносини в таких сім'ях зазвичай порушені, часто спостерігаються дві крайності:

- повне злиття матері та дитини (найчастіше спостерігається у самотніх або розлучених жінок), що негативно позначається на розвитку – дитина росте залежною, безініціативною, з нерозвиненою волею, пасивною;

- дистанція, байдужість або навіть агресія по відношенню до дитини. У цьому випадку дитина належить сама собі змалечку, але потреба в любові та прийнятті, яка не задовольняється в родині, змушує її шукати любові та визнання деінде. У таких сім'ях часто трапляється фізичне та психологічне насильство над дитиною, що деструктивно впливає на її розвиток.

Наслідком конфліктів між подружжям є відсутність емоційної уваги до дитини. В результаті у дитини розвиваються і посилюються преневротичні характеристики.

Невротичний вплив на дитину має і суперечливе ставлення батьків. Результатом сімейних конфліктів є ситуація, в якій мати пред'являє підвищені вимоги до дитини. За словами кандидата медичних наук Миколи Вайсмана, так жінка може компенсувати незадоволення своїх вимог до чоловіка.

Проблема невротизації дітей, як хлопчиків, так і дівчаток, що ростуть у неповній сім'ї, зазвичай без батька, полягає у відсутності моделі поведінки у представника чоловічої статі. У такій ситуації у дитини може розвинутися невроз страху по відношенню до особи чоловічої статі.

Для нормального розвитку дитині абсолютно необхідна модель поведінки з боку дорослих обох статей. За відсутності в сім'ї батька зразком чоловічої поведінки може стати дідусь, дядько, хресний тато чи інший родич, з яким у дитини склалися близькі, довірливі стосунки.

2.2. Психологічні проблеми дитини після розлучення батьків

Життєвий цикл сім'ї може складатися добре, але іноді виникають несприятливі обставини, несумісні з продовженням подружнього співіснування, коли вирішення ситуації вимагає розлучення [35, 120].

Столярчук О. А. дає обґрунтування поняттю «розлучення» - це припинення шлюбних відносин за життя обох з подружжя [35, 120].

Радзівіл К. визначає, що «розлучення подружжя» – важкий період для всієї родини, що неодмінно позначиться на психоемоційному стані дітей. В даний час дослідження психоемоційного стану дітей під час розлучення батьків набуває особливого значення, оскільки в процесі вирішується питання про порядок спілкування батьків з дитиною, а також про місце її проживання [31, 168].

Роль домашнього благополуччя в нормальному психічному розвитку, в тому числі і розвитку емоційної сфери, неодноразово обговорювалася в працях сучасних дослідників. Водночас, суттєвий вплив на емоційну сферу дитини можуть мати такі чинники, як відсутність одного із батьків. Умови виховання в неповних сім'ях мають свої особливості, навіть якщо мати робить все, щоб виконувати роль обох батьків.

На думку Трофаїлової Н.Д., діти, які ростуть у неповних сім'ях, мають менш сприятливу картину емоційно-особистісної сфери, ніж їхні однолітки,

які ростуть у сім'ях з двома батьками. Наявність батька і матері є важливою передумовою нормального емоційного і морального розвитку дитини [37, 4].

Дослідження цієї теми, проведені наприкінці ХХ століття, мали двоспрямовані вектори. Вчені розділилися на тих, хто стверджував, що розлучення – це короткочасний стрес, який не має віддалених наслідків [46], і тих, хто вважав, що це значний психологічний травмуючий фактор, наслідки якого відчуваються протягом усього життя [55].

Дослідження Ю.С. Шевченко зазначає, що діти, які пережили розлучення між батьками, частіше мають прикордонні симптоми. Крім того, діти розлучених батьків частіше мають проблеми з адаптацією. Поведінка таких дітей характеризується зниженням соціальної компетентності, труднощами у спілкуванні з однолітками та авторитетами, низькою самооцінкою та слабкою здатністю до співпраці [31, 168].

Продовжене дослідження Дж. Валлерстайна показало, що через 5 років після розлучення батьків у 37% дітей спостерігалися ознаки клінічної депресії, а у 30% зафіксовано психологічний розвиток у віковому інтервалі, коли відбулося розставання. Новий крос-зріз, проведений через 25 років, дозволив встановити, що всі діти відчували почуття втрати, втраченого дитинства, агресію, депресію, потребу в догляді, страх, репресії та виявляли схильність до зловживання алкоголем. Проте більш пізні дослідження, проведене Дж. Келлі, не виявило істотних відмінностей між дітьми з цілісних і розлучених сімей [54; 49].

Враховуючи різні наукові погляди на виявлену проблему, можна припустити, що як перша, так і друга групи дослідників мають переконливі підстави для своїх висновків.

В. М. Поліщук, Н. М. Ульїна. у своїй праці описують певні психологічні наслідки розлучення, про які слід пам'ятати батькам, які зважилися на розлучення [24, 168]:

1. Розлучення відрізняється від інших типів розлуки, тим, що воно незворотне. Саме незворотність подій у разі розлучення спричиняє таку ж

велику втрату для дитини, як і у випадку смерті одного з батьків. Переживання розлучення та смерті одного з батьків, з цієї точки зору, мають багато спільного, що немає критерію, за яким їх можна було б розрізнити. Особливо це характерно для дітей до семи-восьми років, які ще не розуміють смерті і сприймають її як «зникнення назавжди».

2. Щоб дізнатися, як дитина реагує на розлучення, не варто орієнтуватися тільки на зовнішні ознаки. Спостережувані реакції іноді дають зрозуміти, як і що вона насправді відчуває. Бурхлива реакція дитини на звістку про розлучення батьків (сльози, агресія, тощо) у певному сенсі є бажаною. Ці реакції відкрито демонструють почуття дитини, її любов до батька, якого вже не буде поряд. Ця реакція є своєрідним криком про допомогу і розраду, нагадуючи батькам про необхідність піклуватися про здоров'я дитини і бути більш уважними в подальших діях.

Відсутність відкритих реакцій може свідчити про те, що дитина керується негласними сімейними правилами, які забороняють прояв негативних емоцій, наприклад; «У нашій родині завжди все добре». Можливо, відсутність спонтанних реакцій у дитини пояснюється бажанням не засмучувати батьків. Деякі батьки вважають, що розлучення залишає їхню дитину без майбутнього, таке почуття провини перед дітьми посилює відчуття безпорадності, спричинене самим розлученням. Такими висловлюваннями, як: «Будь ласка, тільки не хвилюйся, зроби мені щось добре, тільки не хвилюйся», - сигналізує мама всією своєю поведінкою, а дитина, пригнічуючи емоції, задовольняє свою потребу в самозаспокоєнні.

3. Дітям, які пережили розлучення батьків, пізніше в житті може бути важко впоратися з притаманною їм агресивністю. Так, вони можуть боятися власної агресивності та боятися проявити гнів чи роздратування у разі власних помилок чи несправедливого ставлення інших. А тому, вони ніколи не навчаться відстоювати власні інтереси. Діти можуть навчитися спрямовувати агресію на себе і звинувачувати себе у всьому негативному, що сталося в житті, аж до того, що вони схильні до депресивної реакції. Або

конфлікт може бути придушений під впливом механізмів психологічного захисту і на його місці може виникнути «агресивний докір». Навіть невелике розчарування приймає форму катастрофи, на яку вони реагують надмірною дратівливістю і відчаєм. Інший варіант – навчитися бачити світ чорно-білим, розділяючи людей на поганих і хороших, виявляючи до одних лише ворожі почуття, а до інших – дружні. Подібні реакції зберігаються і в зрілому віці, погіршуються відносини і спектр реагування на різні життєві конфлікти.

Під впливом досвіду розлучення батьків також виникає тип людини, яка постійно відчуває провину і спрямовує проти себе агресію, так званий «підлеглий характер». Оточуючі описують таких людей як милих, ввічливих, шанобливих. Але боячись зробити щось не так або образити когось, такі люди важко проявляють ініціативу, не докладають зусиль для захисту своїх прав і стають жертвами маніпуляцій. Тоді самозвинувачення супроводжується скаргами на невдячність і людську несправедливість, що остаточно порушує стосунки в родині чи на роботі, а в деяких випадках стає причиною важкої депресії та готовності до самознищення [24, 169].

4. За Г. Фігдором, до специфічних тривалих розладів відноситься відчуття особистої неповноцінності. Воно виникає тоді, коли дитина відчуває себе покинутою, недостатньо люблячою, тому що вона була недостатньо важливою для батьків, щоб пожертвувати нею власними протиріччями. Вона відчуває себе нікчемною і неповноцінною, коли її батьки здаються нещасними, а почуття провини змушує її боятися робити нові помилки. А оскільки всі ці ідеї залишаються здебільшого неусвідомленими і жодним чином не пов'язані зі своїм джерелом, діти, які ростуть, все життя відчувають себе винними, вважають себе негідними любові і мучаться страхом знову провалитися. Г. Фігдор каже, що благополуччя дітей розлучення іноді подібне до благополуччя дискримінованих меншин. Відчуття, що «зі мною щось не так», часто супроводжується чимось іншим, що можна виразити так: «Я живу тут, серед вас, але в глибині душі я, або принаймні велика частина мене, повністю належе іншому життю». У цьому "іншому житті" немає ні

батька, ні матері. Це створює тенденцію виключати себе та відсторонюватися. Постійний страх бути відкинутим та ізольованим, розгубленість, прихована за маскою самовпевненості, неадекватна реакція на критику, сприймається як ворожа реакція.

5. Втеча або припинення стосунків здається єдиним способом вирішення конфліктів у сферах дружби, кохання чи професійних стосунків. Побоюючись відмови, така людина вважає за краще зробити перший крок до припинення стосунків сама, щоб не відчувати болю втрати. При найменшій критиці з боку керівництва компанії, така людина негайно подає заяву «за власним бажанням» і при перших ознаках незгоди або невдоволення партнером в особистих стосунках намагається піти від нього. Буває так, що в дорослому віці діти розлучення, щоб захистити себе від болю, викликаного розставанням, можуть уникати емоційної прихильності і дозволяти собі сексуальні контакти тільки з тими, з ким тривалі серйозні стосунки явно неможливі, наприклад обирають тих, хто вже має сім'ю або не підходять для таких стосунків за віком чи соціальним статусом.

6. Діти, які пережили розлучення, здебільшого прагнуть до щасливого шлюбу і обіцяють собі не повторювати помилок своїх батьків, але існують значні перешкоди для здійснення цих бажань, насамперед через те, що вони не знають модель нормального, функціонуючого партнерства між чоловіком і жінкою.

7. У дорослому житті дітей розлучення кохана людина може стати об'єктом перенесення почуттів на батька чи матір, що в свою чергу призводить до того, що конфліктні ситуації з дитинства повторюються знову і знову. Сам вибір партнера може бути зумовлений неусвідомленим бажанням відтворити травматичні відносини з дитинства, відтворити травматичні ситуації, щоб цього разу подолати їх, прожити «якось інакше». Звичайно, такі очікування нереалістичні [29].

Іноді діти після розлучення зберігають ідентифікацію з тим членом сім'ї, якого вони сприймають як «жертву», наприклад, збентежену, безпорадну матір. Тоді, наприклад, дівчина може через неусвідомлене почуття провини сформувати своє доросле життя таким чином, що вона не буде щасливішою за «бідну покинуту матір», і тим самим несвідомо зменшити почуття провини, щоб покарати себе. Буває й так, що дитина ототожнюється з «поганим» батьком і несвідомо карає себе (за батька), вдаючись до саморуйнівної поведінки та руйнуючи основи свого щасливого майбутнього.

8. У сім'ї в системі «батько-дитина-мати» дитина накопичує відносини, в яких присутній так званий «третій об'єкт». Як зазначають психоаналітично орієнтовані психологи (М. Маллер, Е. Ебелін, Д. В. Віннікотт, Е. Фрідріх та ін.), термін використовується для опису такої системи відносин «триангуляція», «третій об'єкт» присутні практично в кожному відношенні. У ролі «третього об'єкта» не обов'язково виступає конкретна жива істота, це може бути уявна людина, людина з минулого, професійна діяльність або хобі партнера [23, 170]. Діти, які пережили розлучення, не мають позитивного досвіду трикутних стосунків. Коли дитина живе в тісному емоційному контакті, наприклад, з матір'ю, яка не заохочує стосунки з батьком дитини, будь-яке звернення до батька викликає у дитини тривогу, провину та страх із ризиком втрати прихильності матері. В результаті діти розлучення в дорослому віці [29]:

- особливо важко переживають можливість втрати партнера, страждають від ревнощів і очікують можливість зради. Ревнують через колишніх партнерів, уявних людей, надумують неіснуючі зв'язки;

- обмежений лише одним вектором відносин. Наприклад, коли діти розлучених батьків зосереджуються на партнерстві, вони виключають усіх інших, тому що не знають, як перерозподілити свої дії між партнером і чимось третім (друзі, робота, хобі), і чекають від партнера такої ж односторонньої відданості;

–неправильно розуміють стосунки, як односторонні, що іноді взагалі відштовхує людей. Діти після розлучення можуть свідомо уникати їх, щоб не бути ними «проковтнутими»;

– діти після розлучення не бачать користі в тому, щоб їхній партнер присвячував себе іншим людям, певним заняттям, хобі. Тобто, вони не знають, як використати свою тимчасову відстороненість від партнерських стосунків, щоб зайнятися собою та своїми справами;

– народжуючи власних дітей, вони сприймають це як перевірку на здатність будувати стосунки втрех, і це стає серйозним випробуванням на міцність сім'ї. Піклування матері новонародженою дитиною, а згодом спільні чоловічі інтереси батька і сина, невинувато травмують іншого партнера, викликають недостатні ревності, страхи, тощо [29].

Розглянувши наукові дослідження та концепції, які будуть переноситися на життя дітей розлучених батьків, на нашу думку, слід виходити з факторів, які впливають на успішність адаптації дитини до шлюбнорозлучного життя. Логічно було б сказати: «чим швидше відбувається адаптація і чим сприятливіша емоційна ситуація в сім'ї, тим менший травматичний вплив вона має на дитину».

Радзівіл К. визначає фактори, від яких залежить якість і швидкість психологічної адаптації дитини до розлучення [31, 168-169].

1. Якість батьківства в ситуаціях розлучення. Цей фактор показує, скільки часу батьки приділяли дитині до розлучення, наскільки вони залучені в її соціальну та освітню діяльність, наскільки уважні до її потреб. Після розлучення страждають стосунки дитини з обома батьками, особливо з матерями-вихователями, що особливо виражено в групі дітей дошкільного віку. Таким чином, коли увага була високою, а позитивна взаємодія зменшилася, діти можуть вважати, що мати/батько приділяють їм менше уваги, проводять менше часу разом і надають менше емоційної підтримки.

2. Психічний та психологічний стан батьків, з яким проживає дитина після розлучення. Якість батьківсько-дитячих стосунків до та під час розлучення є найважливішою передумовою адаптації дитини до травматичної зміни сімейної ситуації. Спільне життя після розлучення з депресивним і тривожним батьком чи матір'ю з розладом особистості є фактором ризику для дитини, який пов'язаний з емоційними розладами, соціальною та академічною неуспішністю.

3. Спілкування з одним з батьків, який після розлучення проживає окремо. За результатами проаналізованих досліджень на цю тему, було виявлено неоднозначність отриманих даних, яка змінюється в залежності від якості стосунків дитини з батьком, який залишився перед розлученням. Якщо прихильність дитини до розлучених батька чи матері надійна, стосунки залишаються дружніми. Якщо емоційний зв'язок між ним і дитиною був слабким, якість спілкування може значно погіршитися. За припущенням ряду вчених, батьки, які після розлучення борються в суді за право проводити більше часу з дитиною, роблять це тому, що вони були прихильними до своєї дитини під час шлюбу.

4. Конфлікт між батьками. Висока конфліктність при взаємодії, характерна для батьків як під час шлюбу, так і в ситуації розлучення, це негативно впливає на психологічний стан дитини. Наслідком такого впливу є зниження психологічної адаптивності дітей. Конфліктні стосунки між батьками є найбільшим стресом для дитини, а залучені в конфлікт батьки – найгіршою ідентифікаційною моделлю для дітей.

5. Втягнення дітей у конфліктні ситуації батьків. Розлучені батьки можуть свідомо чи несвідомо шукати психологічної підтримки чи «союзників» у своїх дітей, тим самим втягуючи їх у конфліктні ситуації. Перебування в конфлікті прийняття рішень (конфлікті лояльності) все одно негативно впливає на психіку дитини. На порушення адаптації дитини до ситуації розлучення безпосередньо впливає гострота інтрапсихічного конфлікту, що спонукає її перейти на бік батьків[31, 168-169].

Що відчуває дитина, коли батьки розлучаються? Залежно від віку діти по-різному сприймають ситуацію розлучення батьків [14]:

Дитина (від 0-1,5 років) практично не помічає змін і забуває своїх батьків за кілька днів, якщо інші родичі приділяють їй достатньо уваги.

У дитини (від 1,5 до 2,5х років) часто можуть різко змінюватися настрої через відсутність одного з батьків. А починаючи з півтора років розлучення може викликати тривогу, а також викликати затримку розвитку.

Діти (від 3 до 6 років) відчувають сильний емоційний шок. Вони не розуміють причин розлучення, можуть відчувати провину в ситуації розлучення, і обіцяти, що все налагодиться, якщо батьки помиряться. Зазвичай вони дуже переживають, що не можуть змінити ситуацію. Вони хвилюються і не впевнені у своїх силах. Стабільність, особливо важлива для дітей старшого дошкільного віку, оскільки вони перебувають у віковій кризі, за якою настає перехід до нового етапу – вступу до школи.

Для дитини (від 6-9 років) втрата одного з батьків може призвести до тривалої депресії. Дитина розгублена, почувається беззахисною, відчуває постійний страх і поводиться нервово. У школі дитина не слухається, і відстає в навчанні. Змінюється і її ставлення до батьків, вона починає грубіянити, обманювати і провокувати конфлікти. Вона починає ненавидіти батьків, стає агресивною і непокірною. Вона стає люблячою і дружньою по відношенню до іншого і прив'язується до нього. Іноді буває, що агресія дитини поширюється на обох батьків.

Дівчинка (від 9-10 років) перестає довіряти батькам і більше спілкується з друзями.

Хлопчики-однолітки втрачають впевненість у собі і прагнуть побудувати близькі стосунки з батьком. Трапляється, що ставлення до «недільного тата» чи «недільної мами» стає егоїстичним.

Школярі (від 6 до 12 років) зазвичай формують власне бачення ситуації і можуть звинувачувати в розлученні одного з батьків. Стрес, викликаний уходом тата чи мами, може спровокувати розвиток різноманітних фізичних скарг (психосоматичних розладів).

Тільки в підлітковому віці (від 13 до 18 років), дитина, яка відчуває втрату і образу, може більш-менш адекватно уявити собі причини і наслідки розлучення, а також характер своїх стосунків з батьком і матір'ю.

Щоб дитина легше пододала травму розлучення батьків, вона повинна підтримувати найкращі стосунки як з батьком, так і з матір'ю. Для цього необхідно, щоб усі члени сімейного конфлікту, якомога повніше брали участь у вихованні дитини. Добре, коли дитина має час пожити з батьком, який пішов із сім'ї, провести з ним вихідні, канікули чи свята. Батьки не повинні звинувачувати один одного, не налаштовувати дитину проти партнера, робити її союзником у протистоянні з іншим, тим самим виводячи її на рівень подружніх стосунків і роблячи заручником подружнього конфлікту.

Столярчук О. А. підкреслює, страх дітей при розлученні дорослих - це в першу чергу страх втратити батьків, оскільки дітям важко розрізнити рівень подружніх і батьківських відносин. Важливо пояснити дитині, що розлучення відбувається між подружжям, але вони, як батько і мати, не розлучаються з дітьми. У разі розлучення батьків важливо, щоб дитина залишалася з батьком, якому вдалося зберегти здатність «поважати партнера» [35, 172].

Як зауважує Поліщук В. М., деякі наслідки розлучення для дитини неможливо передбачити і уникнути ще й тому, що батьки, які повинні це зробити, є акторами ролей в тій самій драмі розлучення. Вони не режисери цих ролей. Кількість сюжетних ліній у цій драмі обмежена, деякі аспекти відносин залишаються поза усвідомленням, оскільки всі події виявляються занадто «емоційно забарвленими». Свобода акторів обмежена «перебігом минулого, який не можна стерти певними правилами, акторами інших ролей, які тепер переслідують інші цілі, і їх власною підсвідомістю». Тому в

ситуації розлучення має сенс допомога професійної, зовнішньої, незацікавленої людини - дитячого психолога, сімейного психотерапевта [29].

2.3. Психологічні рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї

Розлучення батьків є дуже небезпечним для розвитку особистості дитини. Психологічні особливості дитини не дозволяють їй самостійно адекватно сприймати такий сімейний конфлікт, ситуація уходу одного з батьків істотно впливає на соціалізацію та формування спотворених особистісних цінностей дитини.

Дитячо-батьківські стосунки є сполучною ланкою між більшістю стосунків: батьківськими розбіжностями у шлюбі, розлученням і довгостроковими психологічними наслідками у дітей. Подружні проблеми батьків послаблюють емоційні зв'язки між батьками та дітьми, а слабкі зв'язки, у свою чергу, сприяють стражданню дитини, втраті впевненості в собі та відсутності щастя в житті.

Розлучення батьків, зазвичай, супроводжується низкою стресових ситуацій для дітей, через психологічну нестабільність, у тому числі зменшення контакту з тим із батьків, який уже не проживає разом з дитиною, а також, підвищення напруги у стосунках між дитиною і тим, хто виховує (зазвичай, це мати), постійна озлобленість між батьками, зниження рівня життя та зміна місця проживання. Всі ці стреси негативно позначаються на психічному стані дітей.

Крім свідомого, цілеспрямованого виховання з боку батьків, на дитину впливає вся сімейна атмосфера, сімейні обставини, соціальний статус, професія, матеріальний рівень, рівень освіти, ціннісні орієнтації членів сім'ї. Тому будь-яка деформація батьківської сім'ї призводить до негативних наслідків для розвитку особистості дитини.

Проаналізувавши все вище сказане, ми можемо зробити висновки, що під час розлучення батьків, необхідна позитивна участь обох батьків у житті дитини, а також, необхідно розвивати стосунки, спрямовані на співпрацю між батьками та їхніми дітьми в «період» та «після» розлучення.

Тому, вважаємо за доцільне розробити рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї.

1. *Батьки повинні знати*, що діти багато в чому копіюють їх моделі поведінки. Дитинство – це час, коли діти ростуть і навчаються новому, а зовсім не час дорослих турбот і стресу. Обов'язок обох батьків - створити здорову атмосферу для розвитку дитини.

2. *Дайте дитині час* звикнути до нової ситуації та життя з батьками. Їй потрібен час, щоб адаптуватися до всіх змін, що відбулися.

3. *Відразу скажіть* дитині, що вона не винна у розлученні батьків. Зазвичай після розлучення батьків діти починають відчувати провину без видимих причин.

4. *Розлучення жодним чином не обмежує батьківську відповідальність*. Ви обов'язково повинні проводити час з дитиною і демонструвати їй турботу і увагу.

5. *Не змушуйте* своїх дітей ставати на вашу сторону і ніколи не втягуйте їх у свої конфлікти та інтриги.

6. *Нормальне функціонування партнера*, який залишається з дитиною. Альтруїстична самопожертва матері - нехтування власними інтересами, щастям і благополуччям заради дитини - як правило, не викликає в дитини такої ж чуйності і не робить її щасливою, оскільки така позиція висловлюється залежно від типу викривлення і перетворюється на спотворення виховання та провокує недоліки в особистісному розвитку дитини, які призводять до зростання конфліктів і конфронтацій у підлітковому віці, у період автономії дитини. Щоб дитина була щаслива, мати повинна бути щасливою.

7. *Батьки мати підтримувати позитивні стосунки* та можливість співпрацювати у вихованні дитини. Необхідно категорично виключити будь-які спроби спотворити образ колишнього чоловіка чи жінки, не уникати розмов і згадок про нього. Батьки повинні працювати над тим, щоб припинити емоційне розлучення, щоб вони могли відкрито сказати одне одному: «Ми більше не подружжя, але ми все ще мати і батько нашої дитини. Вона потребує нас обох, і ми потребуємо її. У нас спільні радощі і печалі, спільні інтереси, тому ми повинні навчитися працювати разом на благо нашої дитини».

8. *Розширення соціального середовища дитини*, створення умов для реалізації її інтересів – у секціях, гуртках, тощо.

9. *Відсутність ставлення до дитини як засіб маніпулювання партнером*. Батьки часто намагаються купити любов дитини. Коли батько не має можливості повноцінно спілкуватися з дитиною, він заповнює життя дитини різноманітними подарунками – іграшками, подорожами, розвагами, тощо. Діти, які відчують, що їхні батьки змагаються за їхню прихильність, самі можуть почати спекулювати почуттями своїх батьків.

10. *Будьте надійною опорою для своєї дитини*. Поруч з вами дитина повинна відчувати себе в безпеці. Оточіть її турботою і нехай вона почувається комфортно, коли вона хвора або засмучена. Будьте поруч зі своєю дитиною якомога частіше, коли їй потрібна допомога. Дитина відчуває себе в безпеці і може самостійно досліджувати навколишній світ: вона знає, що в будь-який момент повернеться до вас і знову відчує себе захищеною. Заохочуйте дитину пробувати щось нове. Покажіть, що ви вірите, що вона може сама впоратися з новими завданнями. Але в той же час будьте поруч, коли ваша дитина почувається незручно.

11. *Будьте уважні до своєї дитини*. Проводьте час зі своєю дитиною та спілкуйтеся з нею особисто. Знайдіть ігри та заняття, якими ви і ваша дитина можете займатися разом. Знайдіть час, щоб вислухати дитину та поговорити з нею про те, що її цікавить. Дозвольте дитині вибирати заняття

відповідно до її інтересів, не нав'язуючи їй свою думку. Справа не в тому, скільки часу ви витрачаєте на спілкування; це демонстрація вашої прихильності до дитини та приділення їй своєї уваги. Візуальний і тактильний контакт, доброзичливість і посмішка сприяють зміцненню емоційного зв'язку з дитиною.

12. *Дотримуйтесь звичайного розпорядку дня.* Дітям потрібен розпорядок дня, щоб вони відчували себе в безпеці. Розпорядок їжі, сну та інших повсякденних справ допомагає дитині розвивати дисципліну та почуватися в безпеці. Коли дитина знає, що буде далі, це допомагає їй самостійно переходити від однієї діяльності до іншої.

13. *Будьте чуйними до своєї дитини.* Запитайте себе: «Що зараз відчуває дитина?» або «Як це виглядає в її очах?» Не думайте, що ваша дитина бачить події так само, як і ви. Не поспішайте робити за неї висновки. Спостерігайте за своєю дитиною, і ви зможете побачити, що відбувається її очима.

14. *Будьте емоційно прихильними.* Ваша дитина повинна мати можливість спостерігати, як ви демонструєте різні емоції. Побачивши її, покажіть радість і посміхніться. Якщо ви чимось засмучений, не приховуй від неї сліз. Ваша емоційна відкритість допоможе дитині зрозуміти і висловити свої почуття. Якщо у неї є певні почуття, вона не буде їх приховувати або ховатись.

15. *Не сприймайте поведінку вашої дитини особисто.* Багато батьків відчувають біль, коли дитина штовхає їх, тікає або відмовляється обійматися. Коли дитина навчиться висловлювати свої почуття вербально, ви можете почути від неї: «Ти сердися!», «Я тебе ненавиджу!» або навіть «Ти мені більше не мама!» Не сприймайте ці слова практично: таким чином дитина виражає свій жах, гнів, розчарування та інші погані почуття. Можливо, вона ще не знає, як це правильно зробити.

16. *Тримайте свої слова та дії послідовними.* Наприклад, зайшовши вранці в кімнату дитини, скажіть йому: «Доброго ранку! Як ти спав? Я сумував за тобою, поки ти спав! Ти найкраща дитина у всьому світі. Давай погуляємо та проведемо час разом». Дитина повинна відчувати чіткий зв'язок між вашими діями і вашим голосом.

17. *Покажіть дитині, чого ви очікуєте від її поведінки.* Ставтеся до дитини так, ніби вона поводить себе саме так, як ви очікуєте. Коли ви приходите за дитиною з дитячого садка, а вона просто повертає голову до вас, уявіть, що вона обіймає вас і посміхається. Посміхніться дитині, витягніть руки і скажіть: «Привіт! я тебе чекала! Підійди до мене, я тебе обійму!»

18. *Дозвольте дитині проявити ініціативу.* Маленькі діти часто відчують себе центром Всесвіту. На певному етапі розвитку дитини це нормально. Крім того, важливо, щоб дитина пройшла цю фазу. Це допомагає їй розвинути самооцінку та краще зрозуміти себе. Коли батьки підтримують свою дитину на цьому етапі життя, вони допомагають їй стати більш незалежною. Дозвольте своїй дитині самій проявляти ініціативу, і, отже, відповідальність. Можна навіть підігравати дитині, помінявшись на деякий час ролями: вона буде батьком, а ти — дитиною.

19. *Встановіть зоровий контакт.* Якщо ваша дитина уникає зорового контакту, продовжуйте працювати з нею, але не змушуйте її робити це. З маленькими дітьми можна грати, закривши очі долонями, а потім відкривати їх. Ігри розслаблюють дитину і допомагають їй легше звикнути до зорового контакту з вами.

20. *Будьте терплячі до дитячих примх і істерик.* Під час таких проявів поганої поведінки не кричіть на дитину і не залишайте її. Дитина хоче, щоб ви були поруч. Ваша поведінка зміниться, коли вона навчиться краще розуміти і виражати свої почуття. Позитивно реагуйте на її поведінку. Залишайтеся з дитиною та розмовляйте з нею, поки вона не заспокоїться.

Звичайно, це не означає, що ви піддаєтеся примхам дитини і піддаєтеся на його провокації - хіба що мета дитини - бути поруч з вами.

21. *Будьте особливо обережні*, якщо ваша дитина ніколи не влаштовує істерики та не поводить погано. Можливо, вона не може повідомити про свої потреби і шукає вашої допомоги, щоб навчитися виражати свої почуття.

22. *Виявляйте прихильність до дитини*, навіть якщо ви не можете завжди бути з ним. Якщо ви не можете постійно бути з дитиною, це не повинно впливати на ваші з нею стосунки. Дитина може прив'язатися як до нової сім'ї, так і до вас. Створіть особливий ритуал, коли ви прощаєтеся з дитиною до наступної зустрічі. Це додає дитині впевненості в собі. Вона зрозуміє, що ви можете бути засмучені через те, що вам доведеться розлучитися. Але якщо ви покажете, що не засмучені, вона теж залишиться спокійною. Якщо можливо, навчіть дитину проводити більше часу без вас, поступово збільшуючи час між вашими зустрічами. Однак перший час після розлучення або переїзду проводите з дитиною багато часу - це допоможе їй адаптуватися до змін у житті. Деяким дітям допомагає завжди мати поруч улюблену іграшку чи предмет, яку ви їй подарували.

23. *Своєю любов'ю дитину не розбалуси*. Чим безпечніше почувається дитина, тим більш самостійною вона буде в майбутньому. Чим більше турботи та уваги ви приділяєте своїй дитині, тим менше шансів, що вона поводитиметься погано, щоб привернути вашу увагу. Ваше спілкування з дитиною стає глибшим, а емоційний зв'язок між вами міцнішим.

Як висновок, може сказати, що стійкий емоційний зв'язок дитини з батьками приносить їй велику користь під час її розвитку. Батьківська турбота, тепло та передбачувані дії вселяють у дитину довіру та спонукають до самостійного пізнання навколишнього світу.

ВИСНОВКИ

Сім'я є багатовимірною соціальною одиницею, яка поєднує в собі ознаки соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи. Вона знаходиться на стику структур, коли розглядається суспільство з тих чи інших позицій, на стику макро- і мікроаналізу. Фундаментальною характеристикою сім'ї є виконання ролі посередника між суспільством і особистістю та усунення протиріч між особою і державою в інтересах сім'ї як автономного цілісного соціального інституту.

Сім'я, як найважливіше середовище формування особистості дитини, є першим людським осередком, з яким малюк тісно стикається і яке повною мірою задовольняє його потреби і формує його особистість. Така роль сім'ї визначається тим, що на самому ранньому етапі розвитку дитина формує емоційні стосунки лише з дорослими, а зміст цих стосунків визначається їх стабільністю та інтимністю. Основне завдання сім'ї як першого соціального інституту – навчити дитину жити в гармонії з навколишнім середовищем і з собою, створити сприятливі умови для її особистісного розвитку.

Емоційний розвиток особистості - складний і багатоаспектний процес, який виражається в зміні здатності до регуляції емоцій, у формуванні індивідуальних відмінностей емоційних реакцій на зовнішні ситуації і внутрішні процеси.

Емоційний розвиток дитини так само важливий, як фізичний, розумовий, моральний, соціальний і мовний розвиток, і вимагає такої ж чуйності та підтримки з боку дорослих. Поведінка дорослих і сімейні стосунки можуть як прискорити, так і сповільнити емоційний розвиток дитини.

Розвиток емоцій починається з матері з самого народження дитини, що в свою чергу формує та визначає прихильність дитини до значимих дорослих. Уявлення дитини про себе, її ставлення до себе і формування образу «Я» залежать від значимих дорослих і, перш за все, від батьків та їх стиля виховання. На цій основі формується самооцінка дитини, тобто, як значимі дорослі реагують на прояв дитячих емоцій і переживань, дитина буде сприймати себе. І це значно вплине на її розвиток – емоційний, інтелектуальний, фізичний, психологічний, соціальний та емоційний.

Не можна також виключати фактори соціально-економічного характеру - освіту батьків, рівень їх достатку і т. д. Тому, зазначимо, що сімейне оточення відіграє важливу роль в емоційному розвитку та сформованої прихильності дитини, що буде відображатися на її життєвому шляху. При цьому більшість батьків зазвичай роблять акцент на розвитку інтелектуальних і вольових якостей дитини, ігноруючи необхідність розвитку емоційної сфери дитини.

Для більшості дітей з емоційними розладами найважливішим психотравмуючим фактором є сімейне оточення. Деякі особливості спілкування батьків провокують появу певних розладів в емоційній сфері дітей. Так, низький рівень впевненості у спілкуванні викликає тривогу та внутрішню напругу. Відсутність взаєморозуміння між батьками призводить до розвитку невпевненості в собі та залежності, замкнутості та сором'язливості.

Таким чином, у всі часи і в усіх народів соціалізація дитини була і є найважливішою і єдино специфічною функцією сім'ї, а інші функції додавалися і змінювалися протягом століть. Щоб діти повноцінно розвивалися та розвивали свої здібності, вони повинні рости в чутливому соціальному середовищі. Дуже важливо, щоб дитина виховувалась у доброзичливій атмосфері, щоб у процесі виховання у батьків не виникало розбіжностей щодо методів виховання, а дитина не переживала тривалих

конфліктів. Інакше, вона може вирости в асоціальну особистість і завдати шкоди не тільки оточуючим, а й собі.

У сім'ях з порушеною гармонією баланс стає нестійким і складаються певні відносини, які закріплюють конфліктну ситуацію. Батьки неправильно сприймають свої ролі, формально беруть на себе відповідальність і не можуть виявляти цікавість і співчуття іншим. Подружжя не можуть розібратися у своїх стосунках і вирішити конфлікти, вони не можуть спільно займатися жодною діяльністю, у тому числі вихованням дитини.

Сучасні дослідження підкреслюють, що конфлікти мають як негативне, так і позитивне значення. Все залежить від ситуації та поведінки партнерів. Якщо конфлікт вирішується неконструктивно, пригнічується, ігнорується, його негативна сторона виходить на перший план і проявляється в різноманітних психологічних наслідках, це викликає прояви страху, самотності, низької продуктивності, млявості, прихованої злості, стресу, втоми. Якщо конфлікт водночас є конструктивним, і він правильно вирішений, то його позитивні сторони очевидні, у деяких випадках з'являється відчуття спокою, задоволення, підвищення енергії, полегшення, радості від спілкування, розширюються можливості особистісного зростання.

Часті суперечки між батьками призводять до того, що дитина починає наслідувати їх невротичну поведінку. Розлучення батьків є дуже небезпечним для розвитку особистості дитини. Психологічні особливості дитини не дозволяють їй самостійно адекватно сприймати такий сімейний конфлікт, ситуація уходу одного з батьків істотно впливає на соціалізацію та формування спотворених особистісних цінностей дитини.

Дитячо-батьківські стосунки є сполучною ланкою між більшістю стосунків: батьківськими розбіжностями у шлюбі, розлученням і довгостроковими психологічними наслідками у дітей. Подружні проблеми батьків послаблюють емоційні зв'язки між батьками та дітьми, а слабкі зв'язки, у свою чергу, сприяють стражданню дитини, втраті впевненості в собі та відсутності щастя в житті.

Розлучення батьків, зазвичай, супроводжується низкою стресових ситуацій для дітей, через психологічну нестабільність, у тому числі зменшення контакту з тим із батьків, який уже не проживає разом з дитиною, а також, підвищення напруги у стосунках між дитиною і тим, хто виховує (зазвичай, це мати), постійна озлобленість між батьками, зниження рівня життя та зміна місця проживання. Всі ці стреси негативно позначаються на психічному стані дітей.

Проаналізувавши все вище сказане, ми можемо зробити висновки, що під час розлучення батьків, необхідна позитивна участь обох батьків у житті дитини, а також, необхідно розвивати стосунки, спрямовані на співпрацю між батьками та їхніми дітьми в «період» та «після» розлучення.

Тому, нами було розроблено рекомендації зміцнення емоційної прихильності в діаді «батько-дитина» у ситуації розпаду сім'ї, які склали 23 позиції допомоги батькам при взаємодії з дітьми, збереження гармонійних та емоційно-прихильних відносин в «період» та «після» розлучення.

Як висновок, може сказати, що стійкий емоційний зв'язок дитини з батьками приносить їй велику користь під час її розвитку. Батьківська турбота, тепло та передбачувані дії вселяють у дитину довіру та спонукають до самостійного пізнання навколишнього світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Наука жить. Київ: Port-Royal, 1997.
2. Арнц, А. Схема-терапія: модель роботи з частками / А. Арнц, Г. Якоб. Київ: Свічадо, 2014. 262 с.
3. Афанасьєва Т. М. Сім'я. Київ: Рад. шк., 1986. 134 с.
4. Батьківські навички. Підтримка дітей у подоланні стресів. UNICEF. 72 с.
5. Безпальча Р. Шляхи мирного розв'язання конфліктів у школі. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 96 с.
6. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посіб. для студ. Харків: Фоліо, 1996. 180 с.
7. Бондарчук О.Й. Психологія сім'ї. Харків : Вид-во НУА, 2016. 386 с.
8. Варга В.С. «Моя сім'я та я»: програма корекції емоційно-вольової сфери дітей у контексті дитячо-батьківських стосунків : навч.-метод. посіб. Ужгород: Гаркуша, 2011. 144с.
9. Варга В.С., Вірван М.М. Вплив родини на психічний розвиток дитини (молодшого шкільного віку). *Науковий вісник Мукачівського державного університету Гуманітарні і суспільні науки*. С. 178-184
10. Волкова А. Н., Трапезнікова Т. М. Методичні проблеми діагностики сімейних відносин. *Питання психології*. 2015. № 5. С. 110-116
11. Глушко, О. І. Вибрані лекції з дисципліни «Психологічні проблеми батьківсько-дитячих стосунків» / О. І. Глушко, О.О. Байер. Дніпро: РВВ ДНУ, 2019. 56 с.
12. Доник А. Вплив сімейних конфліктів на психічний розвиток дитини. 7 с.
13. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с

14. Життя після розлучення. URL: https://mmk.edu.vn.ua/uploads/images/articles/philolog/2017_2018/Tvorchi_grupy_proponujut/%D0%96%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BB%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf
15. Жихарева Л.В. Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку: дис. на здоб. ступ. К.психол.н. 19.00.07 – пед та вікова. псих. Київ, 2016. 196 с.
16. Зверева І.Д. Основи батьківської компетентності. Київ : Науковий світ, 2006. 156 с.
17. Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. №1. Львів, 2014. С.21-31
18. Капська А.Й. Соціальна педагогіка. Київ. 2015. С. 190-196
19. Левицький В.М. Психологія сімейних стосунків. Київ: Фенікс, 1991. 200 с.
20. Ложкін Г.В. Практична психологія конфлікту: навчальний посібник / Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель. 2-ге вид., Стереотип. Київ: МАУП, 2002. 256 с.
21. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2015. 304 с.
22. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: Компринт, 2015. 376 с.
23. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Психологія молодшої сім'ї: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 235 с.
24. Мушкевич М.І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 456 с.

25. Невротичні розлади дошкільників у контексті сімейного виховання. Центр розвитку дитини «Гармонія», 2017. URL: <http://www.garmoniya.mk.ua/articles/nevrotychni-rozlady-doshkilnykiv-u-konteksti-simeynogo-vyhovannya.html>
26. Пірен М.І. Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП, 2003. 360 с.
27. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
28. Пономарьов А.П. Розвиток сім'ї та шлюбно-сімейних відносин в Україні. Київ, 1999. 240 с.
29. Психологія сім'ї : навч. посіб. / В. М. Поліщук, Н. М. Ульяна, С. А. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука. 2-ге вид., доповн. Суми : Університет. кн., 2009. 282 с.
30. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. 3-тє вид., стереотип. Київ: Либідь, 2001. 560 с.
31. Радзівіл К. Відчуження дитиною одного з батьків як психологічний феномен: науково-теоретичне обґрунтування. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 11. С. 167–172
32. Романюк, М. Як працювати з підлітком, що виконує роль "рятівника" у своїй сім'ї. *Заступник директора школи : щомісячний журнал готових рішень*. 2016. N 9. С. 39-42
33. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
34. Сова М.О. Психологія сім'ї: Навчальний посібник / М. О. Сова, С. О. Деніжна. Київ: 2014. 212 с.
35. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

36. Терещенко Л.А., Олінковська Т.А. Причини й механізми виникнення невротичних розладів особистості дитини з погляду сучасної педагогічної психології *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, Том І. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 48. 2018. С. 60 – 65
37. Трофаїла Н. Д. Вплив сім'ї на емоційне благополуччя дитини. Загальна та дошкільна педагогіка. Умань. 5 с.
38. Ушакова І.М. Психологія сім'ї: конспект лекцій. Харків: Національний університет цивільного захисту України, 2017. 83 с.
39. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
40. Фрейд З. О нарцисизме. Я и Оно. З.Фрейд. Тбіліси, 1991.
41. Як запобігти парентифікації : пам'ятка для батьків. *Заступник директора школи : щомісячний журнал готових рішень*. 2016. N 9. С. 43
42. Ainsworth V., Blehar M., Waters E., Walls S. Patters of attachment: a psychological study of the strange situation. New York, 1978.
43. Baumring D. The Social Context of Child Maltreatment. *Main entry under title: Annual Editions: Deviant Behavior*. 1996. P. 50-57.
44. Bion W. R. Language and the schizophrenic. In: Klein M., Heimann P., Money-Kyrle R. E. (eds.) *New directions in psycho-analysis*. Basic Books, New York
45. Bretherton I, Munholland KA. «Internal Working Models in Attachment Relationships: A Construct Revisited». *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*. New York: Guilford Press, 1999. pp. 89–114.
46. Emery R.E., Forehand R. Parental divorce and children's well-being: A focus on resilience. *Risk and resilience in children*. London: Cambridge University Press, 1994. P. 64–99.

47. Emotions: theory, research and experience. V. 2. Emotions in early development / Ed. by R. Plutchik, H. Kellerman. New York, 1981
48. artmann H. Ego psychology and the problem of adaption. International University Press, New York, 1958.
49. Hertherington E.M., Kelly J.B. For better or for worse. New York: W.W. Norton Company, Inc., 2002. 307 p.
50. Levinger G., Moles O.C. Divorce and separation. New York, 2015. 7 p.
51. Levis R.A., Spanier G.B. Theorizing about the quality and stability of marriage. *Contemporary theories about the family*. New York : Free Press, 2016. P. 23–34.
52. Parker, G. Parental bonding instrument / G. Parker, H. Tupling, L. B. Brown // *Brit. J. Med. Psychol.* 1979. № 52 (MAR). P. 1–10.
53. Tompkins S. S. Affect, Imagery, Consciousness. V. 2. The negative affects. New York, 1963
54. Wallerstein J. S., Lewis J. M., Blakeslee S. The unexpected legacy of divorce. New York: Hyperion, 2000. 347 p.
55. Wallerstein J.S. Children of divorce: Report of a ten-year follow-up of early latency age children. *American J. of Orthopsychiatry*. 1987. Vol. 57. P. 199–211.